

TIJD EN ASPECT

in het werkwoordelijke systeem van het Afrikaans

SUSANNE VAN DER KLEIJ

studentnummer

9544607

datum

23 NOVEMBER 1999

doctoraalscriptie

NEDERLANDSE TAAL- EN LETTERKUNDE

begeleiders

SJEF BARBIERS

HANS BENNIS

Met dank aan alle informanten die mij hebben geholpen met de Afrikaanse data. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Alphonso Groenewald, Liezel Holtzhausen en Gerhard van Huyssteen.

INHOUDSOPGAVE

1.	Inleiding	5
1.1.	Inleiding	5
1.2.	Terminologie	5
1.3.	Tijd en aspect	6
1.4.	Het Afrikaans	8
2.	De semantiek van tijd en aspect	10
2.1.	Inleiding	10
2.2.	Het gebruik van het presens, het imperfectum en het perfectum	11
2.2.1.	Het Nederlands	12
2.2.1.1.	Adverbia van tijd in combinatie met de verschillende werkwoordsvormen	12
2.2.1.2.	Imperfectum of perfectum?	14
2.2.2.	Het Engels	15
2.2.3.	Het Afrikaans	17
2.2.3.1.	Adverbia van tijd in combinatie met de verschillende werkwoordsvormen	17
2.2.3.2.	Het perfectum als imperfectum?	18
2.2.4.	Conclusie	19
2.3.	De semantiek van complexe zinnen	21
2.3.1.	Complementzinnen	21
2.3.2.	Relatiefzinnen	23
2.3.3.	<i>Toen</i> -zinnen	24
2.4.	De semantiek van het presens en het perfectum	26
2.4.1.	Het presens	26
2.4.2.	Wat is voltooid?	27
2.4.2.1.	De rol van adverbia van tijd	29
2.4.2.2.	De relatie tussen hoofd- en bijzin	29
2.4.2.3.	De rol van aspectuele/temporele voegwoorden	31
2.4.2.4.	De rol van lexicaal aspect	32
2.4.3.	Het werkwoord <i>wees</i>	34
2.5.	Conclusie	36
3.	Modale werkwoorden	39
3.1.	Inleiding	39
3.1.1.	Inleiding	39
3.1.2.	Waarom de modale werkwoorden?	39
3.2.	Preteritale assimilatie	41
3.2.1.	Dubbele modale werkwoorden	41
3.2.2.	Modale werkwoorden in infinitivale bijzinnen	42
3.2.3.	Het perfectum in het complement van het modale werkwoord	42
3.3.	Preteritale assimilatie in constructies met een modaal en een lexicaal werkwoord	43
3.3.1.	De ambiguïteit van de constructie modaal hulpwerkwoord-participium-hulpwerkwoord van tijd	43
3.3.2.	Gevalen zonder preteritale assimilatie en preteritale verplaatsing	46
3.4.	Preteritale assimilatie binnen het werkwoordelijke systeem van het Afrikaans	47
3.4.1.	Ongespecificeerdheid	47
3.4.2.	De status van het perfectum	48

3.5.	Preteritale assimilatie buiten het Afrikaans	49
3.5.1.	Het Schots-Engels	49
3.5.2.	Kindertaal	49
3.6.	Conclusie	50
4.	Conclusie	51
	Bibliografie	53
	Bronvermelding van gebruikte voorbeelden	55

1. INLEIDING

1.1. Inleiding

Tijd en aspect zijn twee onderwerpen die uitvoerig in de literatuur beschreven zijn en meestal in een adem genoemd worden. Dat is niet voor niets, de onderwerpen zijn zo verweven met elkaar dat het soms moeilijk te zeggen is waar tijd ophoudt en aspect begint of andersom. Deze scriptie behandelt tijd en aspect in het Afrikaanse werkwoordsysteem. Het Afrikaans heeft, in vergelijking met het Nederlands, een verarmd werkwoordsysteem. In principe kent een werkwoord twee vormen, de stam en het voltooid deelwoord. Het Afrikaans kent dus op een paar uitzonderingen na geen imperfectum meer. In de voorbeelden in (1) is te zien dat werkwoordsvormen in het Afrikaans anders gebruikt worden dan in het Nederlands. In (1a) is een perfectum gebruikt waar in het Nederlands een imperfectum zou komen, in (1b) heeft het modale werkwoord *moes* de vorm van het imperfectum, terwijl het in het Nederlands een infinitief zou zijn en in (1c) verschijnt het presens in plaats van het imperfectum zoals in de Nederlandse vertaling. In deze scriptie zal ik onderzoeken hoe het gebruik van het Afrikaanse presens, perfectum en (indien aanwezig) imperfectum afwijkt van dezelfde werkwoordsvormen in het Nederlands en het Engels.

- (1)
- a. Jy kon uitkyk buitentoe en jou oë *het* nooit moeg *geword* van kyk nie. (inkvoël:17)
'Je kon naar buiten kijken en je ogen werden nooit moe van het kijken.'
 - b. Dit was dinge wat sy self sou *moes* leer. (terugkeer:126)
'Dit waren dingen die ze zelf zou moeten leren.'
 - c. My ma het eenkeer probeer blomme plant, toe *dryf* die water op die roet as sy *natspuit*. (inkvoël:68/69)
'Mijn moeder heeft een keer geprobeerd bloemen te planten, toen dreef het water op het roet toen ze (de grond) besproeide.'

In de inleiding zal ik, na een toelichting op de begrippen tijd en aspect, een beschrijving van het Afrikaanse werkwoordsysteem geven. Maar eerst volgt, om verwarring omtrent de gebruikte termen te voorkomen, wat opmerkingen betreffende de terminologie.

1.2. Terminologie

Omdat termen als 'aspect' en '(im)perfectum' in de literatuur zowel gebruikt worden voor semantische als vormelijke noties zal ik hieronder aangeven welke termen semantisch gebruikt worden en welke vormelijk.

Bij het gebruik van omschrijvingen als 'verleden tijd', 'tegenwoordige tijd' en '(on)voltooide tijd' gaat het om de *interpretatie* van de gebruikte werkwoordsvorm. De werkwoordsvorm duid ik aan met de termen 'perfectum', 'imperfectum', 'presens', 'participium', et cetera. Het imperfectum duidt de vorm aan die in de traditionele grammatica 'onvoltooid verleden tijd' genoemd wordt, dat wil zeggen voor het Nederlands bijvoorbeeld de vormen *werkte* en *liep*. Met het perfectum bedoel ik de 'voltooid verleden tijd': *heeft gewerkt*. Voor de 'onvoltooid tegenwoordige tijd' gebruik ik het presens: *hij werkt*.

De termen 'aspectueel' en 'temporeel' worden semantisch gebruikt, evenals het daarmee samenhangende 'aspect' en 'tijd'. Voor de weergave van tijd en aspect in de syntactische structuur zal ik kleinkapitalen gebruiken en in het geval van tijd de term 'tense' gebruiken: TIJD en ASPECT. Dit geldt tevens voor de weergave van eigenschappen van werkwoordsvormen of andere lexicale elementen.

Een werkwoord kan onder andere een staat aangeven, of een handeling of een proces. Ongeacht wat de status van het werkwoord is, zal ik gebruik maken van de term 'situatie', zoals Comrie (1985). De Engelse termen 'event time', 'reference time' en 'speech time', die doorgaans gebruikt worden in de Engelstalige

literatuur over tijd en aspect (Reichenbach (1947) en in navolging daarvan Hornstein (1993), Giorgi & Pianesi (1997) e.a.), zal ik vertalen met 'situatietijd', 'referentietijd' en 'spreekmoment'. Deze termen zal ik gebruiken om de semantiek van de verschillende werkwoordsvormen te beschrijven. Daarnaast handhaaf ik de Engelse afkortingen E, R en S voor respectievelijk situatietijd, referentietijd en spreekmoment. Er is geen betekenisonderscheid tussen de afkortingen en de uitgeschreven vormen en deze worden dan ook door elkaar gebruikt.

Nog een laatste opmerking over de typografie. Termen tussen grote haken, bijvoorbeeld [+TIJD], geven kenmerken aan van een lexicaal element. Situaties zonder temporele of aspectuele eigenschappen worden aangegeven met vishaken, bijvoorbeeld <Jan, fietsen>. Cursief wordt voornamelijk voor voorbeelden in de lopende tekst gebruikt. Daarnaast verschijnen buitenlandse termen en soms benadrukte elementen in cursief.

1.3. Tijd en aspect

Alle talen kennen tijd: uitingen krijgen een temporele interpretatie doordat talige informatie wordt gerelateerd aan het niet-talige concept 'tijd'. Waarin talen wel verschillen is de mate waarin tijd grammaticaliseerd is. Het Nederlands is, met vele andere talen, een taal waarin tijd onderdeel is van het werkwoordelijke systeem. Maar in een taal als het Burmees is dat niet het geval. Het Burmees heeft wel temporele adverbia zoals *morgen* om naar tijd te verwijzen, maar tijd is niet inherent aan het werkwoord (Comrie 1985:50-51). Soms is het onduidelijk of tijd nu wel of niet grammaticaliseerd is in een taal. Een voorbeeld hiervan is het standaard-Arabisch: taalkundigen zijn het er niet over eens of de werkwoordsinflectie tijd of aspect aanduidt (Fassi Fehri 1993:141). Dit hangt samen met de nauwe verwantschap die er bestaat tussen tijd en aspect.

Een verschil tussen tijd en aspect is dat tijd deictisch is en aspect niet (Comrie 1985:14; Lyons 1977:682,687). Om een voorbeeld te geven van het deictische karakter van verschillende grammaticale categorieën, in de Nederlandse uiting *hij deed gisteren de afwas* refereert zowel het werkwoord *deed* als het adverbium *gisteren* aan de verleden tijd. Het verschil met aspect is dat tijd aangeeft wanneer een situatie heeft plaatsgevonden terwijl aspect aangeeft vanaf welk punt op de denkbeeldige tijdslijn we naar de situatie kijken: ligt het punt binnen de situatietijd dan is er een niet-voltooid aspect, ligt het na de situatietijd dan hebben we te maken met een voltooid aspect.

Er is een onderscheid te maken tussen absolute en relatieve tijd. Bij absolute tijd is er een directe relatie tussen het tijd dragende element in de zin en de buitentalige tijd. Voorbeelden van absolute tijd zijn de Nederlandse finiete werkwoordsvormen en adverbia als *gisteren*, *nu*, *volgende week*, enz. In het geval van relatieve tijd wordt er een relatie gelegd met een ander temporeel element in de context in plaats van met de buitentalige tijd. Een voorbeeld hiervan is het tegenwoordig deelwoord in *al fluitend fietste hij naar zijn werk*, of een adverbium als *tegelijkertijd*.

Het is ook mogelijk om een combinatie van absolute en relatieve tijd te hebben. In (2) verwijst het werkwoord *is* naar twee tijden: het verwijst naar het spreekmoment (absolute tijd), maar tegelijkertijd verwijst het ook naar de tijd van de matrixzin (relatieve tijd)(zie ook 2.3.1.).

(2) Jan vertelde me dat Marie zwanger *is*.

Comrie (1985:65) geeft als voorbeeld van absoluut-relatieve tijd het Engelse plusquamperfectum: er is een referentiepunt in het verleden (gerelateerd aan het hulpwerkwoord: absolute tijd) en een situatie aangeduid met het participium die in tijd vóór het referentiepunt geplaatst wordt (relatieve tijd), ofwel een *past in the past*. Een voorbeeld is gegeven in (3).

(3)¹ John had left at six o'clock.

Nu is dit een mooi voorbeeld dat laat zien hoe na tijd en aspect aan elkaar liggen. De absoluut-relatieve tijd van (3) is

¹ Het voorbeeld in (3) heeft overigens twee interpretaties (Comrie 1976:56). Allereerst is er de interpretatie waarbij de situatie <John, leave> plaatsvindt om zes uur. De adverbiale groep specificeert in dit geval de situatietijd. Daarnaast is er de lezing waarbij *at six o'clock* het referentiepunt aangeeft, dat wil zeggen het tijdstip waarop John reeds vertrokken is.

ook te omschrijven als een voltooid aspect. Op het tijdstip van het referentiepunt is de situatie immers voltooid. Het referentiepunt wordt weergegeven door de tijd van het hulpwerkwoord, de absolute tijd. Voltooid aspect zou in dit soort gevallen dus ook absoluut-relatieve tijd genoemd kunnen worden. Uit het feit dat het aspect van (2) niet voltooid is, blijkt dat niet gezegd kan worden absoluut-relatieve tijd gelijk is aan een voltooid aspect.

Wat hier aspect genoemd wordt, is grammaticaal aspect, dat aangeeft of een situatie voltooid of onvoltooid is. Er bestaat ook lexicaal aspect dat de interne semantische structuur van een werkwoord weergeeft (zie 2.4.2.4.; Lyons 1977:711-713; Vogel 1997:58). In deze scriptie komt voornamelijk het grammaticale aspect aan de orde.

We keren terug naar tijd. Waar verwijzen de absolute tijden precies naar? Laten we het Nederlandse presens en imperfectum wat nader bekijken. Op het eerste gezicht ligt het voor de hand dat het presens (4a) verwijst naar tegenwoordige tijd en het imperfectum (4b) naar verleden tijd. Maar (4c,d,e) laten zien dat het presens ook een herhaalde situatie kan aanduiden, een situatie in de toekomst² of een situatie in het verleden.

- (4)
- a. Marie loopt vandaag naar school.
 - b. Marie liep gisteren naar school.
 - c. Marie loopt dagelijks naar school.
 - d. Marie loopt morgen naar school.
 - e. 10 juli 1967, negen uur. Marie *loopt* naar school. Er is nog niets dat wijst op de afschuwelijke gebeurtenis die nog geen twee uur later plaats zal vinden.

Het is mogelijk de term 'tegenwoordige tijd' te handhaven voor het presens als we uitgaan van een verschuivend referentiekader. In (4a) hebben we te maken met een situatie in het heden, maar in (4e) verschuift het referentiekader naar het verleden en bevinden wij ons als het ware in 1967, waardoor de situatietijd ook als het heden bestempeld kan worden. Dit is een geval van historische presens. Het omgekeerde geval treffen we aan in (4d) waar het referentiekader in de toekomst ligt. In (4c) tenslotte hebben we te maken met een variërend referentiekader: voor elke dag geldt dat Marie naar school loopt.

Na deze toelichting op de begrippen tijd en aspect ga ik over tot het bespreken van het Afrikaanse werkwoordstelsel.

² Wat traditioneel de toekomstige tijd wordt genoemd, de samengestelde werkwoordsvorm bestaande uit *zullen* + lexicaal werkwoord, laat ik hier buiten beschouwing omdat niet duidelijk is of we hier te maken hebben met tijd of modaliteit. Een toekomstige situatie is immers een (nog) niet-bestaande situatie en zou dus opgevat kunnen worden als een irrealis (zie Comrie 1985:45).

1.4. Het Afrikaans

Zoals in 1.1. al is gezegd hebben nog slechts enkele Afrikaanse werkwoorden een imperfectum. Verleden tijd zal dus op een andere manier moeten worden uitgedrukt. Hiervoor wordt in veel gevallen het perfectum gebruikt. In (1a) is hier al een voorbeeld van gegeven. Hieronder volgen nog enkele voorbeelden. In (5b) komt ook een presensvorm voor met een verleden-tijdsinterpretatie, zoals ook in (1c).

- (5) a. Een nag *het* 'n Engelse troep my *oorval* en kos, perd, als *afgeneem*. (stilstaan:93)
 'Op een nacht overviel een Engelse troep mij en nam eten, paard, alles (van me) af.'
- b. Lank gelede (...), as die donderwolke *saamsweer* teen die kranse by die Kloof (...) *het* almal op sy vreugdeslied *gewag*. (KP: Jantjie van die Berge)
 'Lang geleden, als de donderwolken samenzweerden tegen de rotswanden bij de Kloof, wachtte iedereen op zijn vreugdeslied.'
- c. Gedwee *het* Henning die sleutel in die slot *gedraai* (...). (stilstaan:32)
 'Gedwee draaide Henning de sleutel in het slot.'

Het imperfectum van een klein aantal werkwoorden wordt nog gebruikt. Het gaat om de imperfecta van de hulpwerkwoorden van modaliteit *sal*, *kan*, *moet* en *wil* en het werkwoord *wees* ('zijn') die structureel voorkomen (voorbeelden in (6)). Incidenteel komen ook andere vormen voor, zoals blijkt uit de voorbeelden in (7).

- (6) a. Mme *sou* anders gewees het. (inkvoël:11)
 'Mme zou anders geweest zijn.'
- b. ...sodat hy die siekes min of meer bymekaar *kon* hê. (stilstaan:26)
 '...zodat hij de zieken min of meer bij elkaar kon hebben.'
- c. Dan *moes* almal kom help soek. (inkvoël:1)
 'Dan moest iedereen komen helpen zoeken.'
- d. Ek *wou* nog deur die skreef geloer het. (inkvoël:71)
 'Ik had nog door de kier willen loeren.'
- e. Die klim *was* vir my te swaar.
 'De klim was voor mij te zwaar.'
- (7) a. Ek *dag* hy slaan my dood. (inkvoël:80)
 'Ik dacht dat hij me dood zou slaan.'
- b. Boetie (...) *wis* natuurlik nie wat sy vir oupa Tewie gaan sê het nie. (stilstaan:10)
 'Boetie wist natuurlijk niet wat ze tegen opa Tewie was gaan zeggen.'
- c. Ek onthou ek *mog* opbly om te kyk. (land:130)
 'Ik weet nog dat ik mocht opblijven om te kijken.'

Bij de modale werkwoorden gebruikt in (6) kan een verschijnsel optreden dat preteritale assimilatie genoemd wordt (Ponelis 1979). Bij preteritale assimilatie verschijnt het modale werkwoord in het imperfectum waarmee het zich aanpast aan een andere verleden tijd in dezelfde zin. Voorbeelden van preteritale assimilatie zijn gegeven in (8), waarbij het geassimileerde woord cursief gedrukt is.

- (8) a. Sy sou hom *moes* help.
 'Zij zou hem moeten helpen.'
- b. Ek het dit geniet om daar te *kon* wees.
 'Ik vond het erg leuk om daar te kunnen zijn.'

De imperfecta *moes* en *kon* worden in de Nederlandse vertaling infinitieven. In het Nederlands is het onmogelijk om in deze gevallen een finiete vorm te gebruiken.

(8') *Zij zou hem kon/konden helpen.

Bovengenoemde gegevens uit het Afrikaans geven aanleiding tot een aantal vragen. Allereerst kunnen we ons afvragen of tijd grammaticaal gezien wel aanwezig is in het Afrikaans: werkwoorden hebben slechts één finiete vorm, het presens, en met deze ene vorm kan niet het temporele onderscheid verleden tijd/tegenwoordige tijd worden gemaakt (zonder verdere contextuele informatie).

Naast het presens is er het perfectum, de samengestelde werkwoordsvorm bestaande uit het hulpwerkwoord van tijd *het* ('hebben') en het participium. Het Nederlandse perfectum heeft de aspectuele status van voltooidheid. Een situatie die op het moment van spreken voltooid is, moet dus vóór het spreekmoment hebben plaatsgevonden, in het verleden. Het perfectum in het Nederlands (zonder verdere contextuele informatie) suggereert dus verleden tijd. Als het perfectum in het Afrikaans dezelfde functie bezit, kan verleden tijd gesuggereerd worden door het gebruik van het perfectum, zonder dat er sprake hoeft te zijn van grammaticale tijd. Daarnaast zouden het presens en het perfectum verschillende interpretaties kunnen krijgen door toevoeging van temporele adverbia.

Om er achter te komen of het Afrikaans inderdaad een 'tijdloze' taal is of niet, moeten de temporele en aspectuele eigenschappen van het presens en het perfectum bestudeerd worden. Dit kunnen we doen door werkwoordsvormen uit andere talen te vergelijken met de Afrikaanse werkwoordsvormen. Hiervoor kunnen bijvoorbeeld het Nederlands en het Engels genomen worden, waarvan bekend is dat tijd onderdeel is van het werkwoordsysteem. Naast de vergelijking met andere talen is het ook belangrijk om te kijken naar de invloed van andere elementen uit de zin op de interpretatie van het werkwoord, zoals de invloed van adverbia en, in het geval van een ondergeschikt werkwoord, de invloed van het voegwoord (draagt de lexicale inhoud van voegwoorden als *toen* en *nadat* bij aan de interpretatie van tijd en aspect?) en de matrixzin (draagt de matrixzin zijn tijd over aan de bijzin, waardoor de bijzin tijdloos kan zijn?).

De laatste vraag heeft betrekking op de uitzonderingen binnen de groep werkwoorden en dan met name de modale werkwoorden. Deze werkwoorden vormen een aparte groep vanwege hun modale karakter en vanwege de aanwezigheid van een derde werkwoordsvorm, het imperfectum. Verschilt de functie van dit imperfectum van het imperfectum van modale werkwoorden in andere talen? Het is hierbij interessant om te kijken naar het verschil tussen het Engels en het Nederlands. In tegenstelling tot de modale imperfecta in het Nederlands heeft een aantal van de modale imperfecta in het Engels in mindere of meerdere mate een semantische specialisatie ondergaan en deze kunnen niet in alle gevallen de tegenhanger van de presensvorm genoemd meer worden. Is op dit punt invloed van het Engels op het Afrikaans te zien.

Het verschijnsel preteritale assimilatie geeft ook aanleiding tot vragen. Levert dit verschijnsel een bijdrage aan de betekenis van een uiting of is het puur vormelijk? Kan een modaal werkwoord ook onder invloed van een perfectum met verleden-tijdsinterpretatie als imperfectum verschijnen?

In deze scriptie zullen dus de volgende vragen behandeld worden:

- Is tijd grammaticaal gezien aanwezig in het Afrikaans? (hoofdstuk 2)
 - Wat zijn de temporele en aspectuele eigenschappen van het presens en het perfectum?
 - Wat zijn de temporele en aspectuele eigenschappen van andere elementen in de zin?
- Verschillen de modale werkwoorden in het Afrikaans van de modale werkwoorden in het Nederlands? (hoofdstuk 3)
 - Wat zijn de eigenschappen van het imperfectum van de Afrikaanse modale werkwoorden?
 - Wat is preteritale assimilatie?

2. DE SEMANTIEK VAN TIJD EN ASPECT

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt belicht hoe tijd en aspect tot uitdrukking komen in de Afrikaanse zin met behulp van de aanwezige werkwoordsvormen, het presens en het perfectum. De vraag die bij het bestuderen van het perfectum centraal staat, is: geeft het perfectum in het Afrikaans voltooidheid aan of niet? Door het ontbreken van het imperfectum, wordt in het Afrikaans het perfectum gebruikt om verleden tijd uit te drukken. Gekeken wordt of het gebruik van het perfectum aspectueel is, zoals in het Nederlands en het Engels, en de verleden tijd slechts geïmpliceerd wordt door de voltooidheid van de situatie. Een andere mogelijkheid is dat het perfectum in het Afrikaans een temporele status heeft en dus werkelijk verleden tijd aangeeft. Een consequentie hiervan zou zijn dat aspect op een andere manier moet worden uitgedrukt. Een perfectum dat in bepaalde gevallen tijd uitdrukt en in andere gevallen aspect is een derde mogelijkheid.

Het is niet aannemelijk dat door het ontbreken van een bepaalde werkwoordsvorm ook bepaalde interpretaties ontbreken. Daarom is het mogelijk dat het presens en het perfectum door het ontbreken van het imperfectum een ruimere functie hebben dan in het Nederlands en het Engels. Aan de hand van de mogelijke interpretaties van de werkwoordsvormen in deze andere Germaanse talen, die wel in het bezit zijn van een imperfectum, zal worden nagegaan hoe deze verschillende interpretaties kunnen worden uitgedrukt door het Afrikaanse werkwoordelijke systeem.

In 2.2. wordt het Afrikaanse werkwoord in zijn gebruiksmogelijkheden vergeleken met het Nederlandse en het Engelse werkwoord in simplex zinnen. Dat juist deze twee Germaanse talen als vergelijkings-materiaal dienen, is geen toeval. De vergelijking met het Nederlands is gekozen vanwege de grote invloed van het Nederlands op het ontstaan van het Afrikaans. Overeenkomsten tussen beide talen zijn op deze manier te verklaren. Het Engels behoort net als het Afrikaans tot de officiële talen van Zuid-Afrika. Het is mogelijk dat er Engelse invloeden te vinden zijn in het gebruik van het Afrikaanse werkwoord door het voortdurende contact tussen deze talen. Door het Engels als tweede vergelijkingstaal te kiezen kan bij verschillen tussen het Nederlands en het Afrikaans bekeken worden of deze verschillen toe te schrijven zijn aan Engelse invloed of niet.

Complexe zinnen komen in 2.3. aan bod. Ook hier wordt weer gekeken hoe het Afrikaans afwijkt van het Nederlands en het Engels om de eigenschappen van het presens en het perfectum te achterhalen. Er wordt besproken of Sequence-of-Tense (onder andere Enç (1987)) ook in het Afrikaans op die manier voorkomt zoals het in het Engels en het Nederlands voorkomt (2.3.1.). Verder komt het gebruik van werkwoordsvormen in relatiefzinnen (2.3.2.) en *toen*-zinnen aan de orde (2.3.3.).

Na het bespreken van het gebruik van de werkwoordsvormen in simplex en complexe zinnen wordt in 2.4. een analyse van de semantiek van het presens en het perfectum in het Afrikaans gegeven. De eigenschappen van het presens komen in 2.4.1. aan bod. In 2.4.2. wordt gekeken naar de twee elementen die het perfectum vormen: het hulpwerkwoord en het participium. Vragen die hierbij aan de orde komen zijn: als het perfectum voltooidheid uitdrukt, aan welke van de elementen behoort de eigenschap voltooidheid toe, en als het perfectum geen voltooidheid uitdrukt, zijn er dan andere elementen in een zin die ervoor kunnen zorgen dat een zin toch als voltooid geïnterpreteerd wordt? Eén voor één worden de elementen besproken die mogelijk invloed hebben op grammaticale tijd en aspect: adverbia van tijd (2.4.2.1.), de matrixzin (2.4.2.2.), voegwoorden (2.4.2.3.) en lexicaal aspect (2.4.2.4.). Vervolgens worden in 2.4.3. de eigenschappen van het onregelmatige werkwoord *wees* bestudeerd.

2.2. Het gebruik van het presens, het imperfectum en het perfectum

Hieronder volgt een overzicht van mogelijke interpretaties van verschillende werkwoordsvormen in achtereenvolgens het Nederlands, het Engels en het Afrikaans. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een theorie over tijd in de traditie van Reichenbach (1947). Reichenbach gaat uit van drie punten die van belang zijn voor de interpretatie van tijd in een uiting: de situatietijd (E), de referentietijd (R) en het spreekmoment (S). De verschillende werkwoordstijden kunnen beschreven worden door de relatie tussen deze drie punten te variëren. Zo kan de Engelse present simple (*he walks*) beschreven worden als E,R,S waarbij de komma's gelijktijdigheid aangeven: de situatietijd, de referentietijd en het

spreekmoment vallen samen. Bij de simple past (*he walked*) gaan situatietijd en referentietijd vooraf aan het spreekmoment: E,R—S. Het referentiepunt bij de present perfect (*he has walked*) is gescheiden van de situatietijd maar valt samen met het spreekmoment: E—R,S. In het geval van de past perfect (*he had walked*) ligt het referentiepunt tussen de situatietijd en het spreekmoment in: E—R—S. Zo zijn nog andere variaties mogelijk (Reichenbach 1947:296-297; Giorgi & Pianesi 1997:29; Hornstein 1993:87-88; Vikner (1985:81-82)).

Reichenbach gaat ervan uit dat elk van de drie punten een directe relatie heeft met de twee andere, dat wil zeggen alle drie de punten zijn altijd temporeel geordend ten opzichte van elkaar (Reichenbach 1947:296-297). In latere theorieën (Giorgi & Pianesi 1997:26-30; Hornstein 1993:hfst.3; Vikner 1985) wordt de theorie van Reichenbach in zoverre gewijzigd dat slechts E en R, en R en S ten opzichte van elkaar geordend zijn³. De relatie tussen E en S wordt zo mogelijk afgeleid van de relatie tussen E en R en de relatie tussen R en S. De reden hiervoor is dat er uitingen zijn waarin de relatie tussen E en S niet te bepalen is, omdat het niet duidelijk is wanneer de situatie plaats heeft gevonden of plaats zal vinden.(Giorgi & Pianesi 1997:26-30). Nederlands voorbeelden hiervan zijn gegeven in (9).

- (9) a. (Ik weet niet of het al klaar is maar) morgen heeft hij het zeker gedaan.
b. Hij zou de afwas nog doen.

In deze voorbeelden is het niet duidelijk op welk tijdstip E zich afspeelt. Reichenbach neemt in het geval van (9a) drie semantische representaties aan (Reichenbach 1947:297):

- (10) a. S—E—R
b. S,E—R
c. E—S—R

In feite kun je je afvragen of het noodzakelijk om E op te nemen in de semantische representatie van gevallen als (9a), omdat de situatietijd niet inherent is aan de betekenis van de werkwoordsvorm maar slechts geconcludeerd wordt op basis van de werkwoordsvorm en zijn context (Comrie 1985:25-26). Dit we hier te maken hebben met een gevolgtrekking kan geïllustreerd worden aan de hand van volgende voorbeelden.

- (11) a. Hij heeft de brief morgen verstuurd.
b. Ik heb de brief morgen verstuurd.

Het enige verschil tussen (11a) en (11b) is het verschil in persoon van het onderwerp. Toch is er een groot verschil in de interpretatie van beide zinnen, dat niet toegeschreven kan worden aan de werkwoordsvormen aangezien die identiek zijn. In (11a) kan E samenvallen met S, eraan voorafgaan of erop volgen. In (11b) ligt het voor de hand dat E volgt op S: als de spreker van (11b) de brief al verstuurd heeft of dat op het spreekmoment aan het doen is, zal hij de toehoorder niet in onzekerheid laten zitten wat de tijd van het versturen betreft en een andere werkwoordsvorm gebruiken, tenzij hij bewust het tijdstip van versturen onbekend wil houden (Comrie 1985:72; Vikner 1985:88).

Als E niet opgenomen is in de semantische representatie dan verwachten we dat E in (9a), afhankelijk van de context, elk willekeurig punt van de tijdlijn kan innemen. Dit komt echter niet overeen met de werkelijkheid: het is niet mogelijk dat E na R verschijnt. Dit is het gevolg van het gebruik van het perfectum. We kunnen concluderen dat binnen de semantiek van het perfectum E niet is geordend ten opzichte van S, maar wel degelijk ten opzichte van R. Als Comrie (1985) zegt dat het tijdstip van de situatie niet inherent is aan de betekenis van de werkwoordsvorm, gaat het dus slechts om de volgorde situatietijd/spreekmoment die niet gespecificeerd is. De volgorde E—R is wel onderdeel van de betekenis van het perfectum en E moet dus opgenomen worden in de semantische representatie.

³ Voor een beknopte beschrijving van de semantiek van de Nederlandse, Engelse en Afrikaanse werkwoordsvormen volstaat deze theorie over E, R en S. Uiteraard omvat de theorie beschreven in Giorgi en Pianesi (1997) veel meer en is het bovenstaande slechts het begin van een diepgaande analyse van tijd en aspect in verschillende Romaanse en Germaanse talen.

In (9b) hebben we te maken met een heel ander geval. Het hulpwerkwoord *zou* heeft een modale betekenis. Het verschil tussen niet-modale en modale situaties is dat het in het geval van modale situaties niet gaat om het plaatsvinden van de situatie, maar om de waarschijnlijkheid, mogelijkheid, noodzakelijkheid of verplichting van het plaatsvinden van de situatie. Omdat het karakter van modale uitingen sterk verschilt van niet-modale uitingen zal ik modale werkwoorden niet betrekken in de discussie of E wel of niet semantisch gerepresenteerd wordt.

Voor het beschrijven van de semantiek van de werkwoordsvormen in deze paragraaf zal ik gebruik maken van de theorie waarin tijd bestaat uit de relatie tussen R en S en de relatie tussen R en E, zoals Giorgi & Pianesi (1997), Hornstein (1993) en Vikner (1985) deze aannemen op grond van gevallen als (9a).⁴

2.2.1. Het Nederlands

In deze paragraaf zullen we allereerst kijken hoe adverbia van tijd combineren met de verschillende werkwoordsvormen in het Nederlands. Vervolgens komt aan de orde in welke gevallen het perfectum gebruikt kan worden maar niet het imperfectum en andersom.

2.2.1.1. Adverbia van tijd in combinatie met de verschillende werkwoordsvormen

Adverbia van tijd kunnen gebruikt worden om te testen of een bepaalde werkwoordsvorm combineerbaar is met een bepaald tijdstip of tijdsinterval. Zoals uit de grammaticaliteit van de voorbeelden in (13) blijkt, kunnen in het Nederlands adverbia van tijd als *gisteren* en *drie weken geleden* zowel gecombineerd worden met het imperfectum als met het perfectum. In (13c,d) zijn de tijdsinterpretaties van (13a,b) grafisch weergegeven.

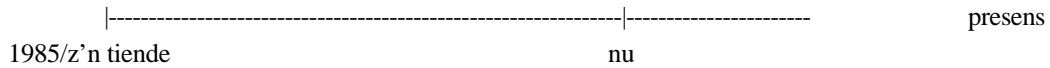
- (13)
a.	Gisteren/drie weken geleden heb ik die plant gekocht.		
b.	Gisteren/drie weken geleden kocht ik die plant.		
c.	E	R,S	
	----- -----		perfectum
	gisteren/drie weken geleden	nu	
d.	R,E	S	
	----- -----		imperfectum
	gisteren/drie weken geleden	nu	

In de spreektaal is het in bepaalde gevallen mogelijk om met behulp van een tijdsadverbium het presens een verleden-tijdsinterpretatie te geven. Door de aanwezigheid van *gisteren* in (14a) verschuift de situatie naar links op de tijdsbalk. Dit is weergegeven in (14b). Merk op dat de semantische presentatie van (14a) door toedoen van het adverbium gelijk is aan die van het imperfectum.

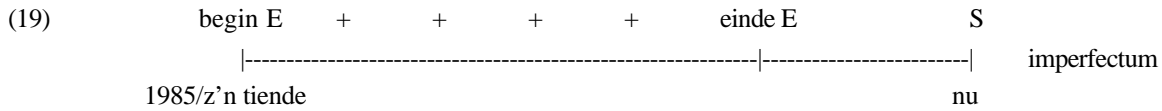
- (14)
a.	Gisteren loop ik op de markt, zie ik ineens mijn vader staan!		
b.	E,R,S → E,R—S		
	gisteren		

Hoewel het presens gemarkeerd is voor tegenwoordige tijd, zijn er dus gevallen waarbij de tegenwoordige-tijdsinterpretatie terzijde geschoven kan worden. Andersom is het niet mogelijk het imperfectum met behulp van een

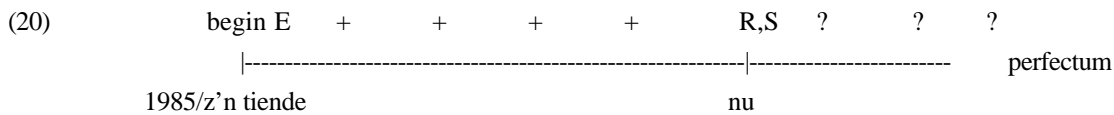
⁴ Ik ben me ervan bewust dat de semantiek van de verschillende werkwoordsvormen complexer is dan deze theorie tot uitdrukking kan brengen (zie bijv. Boogaart (1997) voor het Nederlands en het Engels en Vogel (1997) voor het Italiaans). Op dit moment is het echter niet noodzakelijk een meer verfijnde semantische theorie te gebruiken.

Hierboven hebben we gezegd dat in het geval van het presens R samenvalt met E. R valt dus binnen het tijdsinterval van E. De interpretatie van de b- en c-zinnen is wat minder duidelijk. De meest voor de handliggende lezing van de b-zinnen is dat E een gesloten interval is.

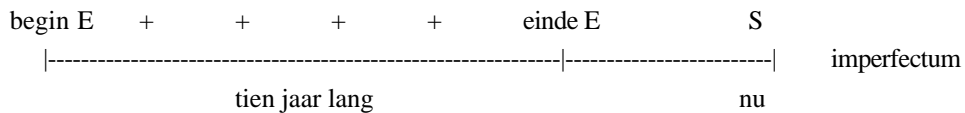

In het geval van het perfectum blijft het in het midden of de situatie na S voortduurt. Dit is niet in strijd met het voltooide karakter van het perfectum. Het perfectum sluit in (16,17c) het interval af waar <hij, wonen> *zeker* plaatsvindt. Na R begint de periode waarin <hij, wonen> *mogelijk* plaatsvindt.

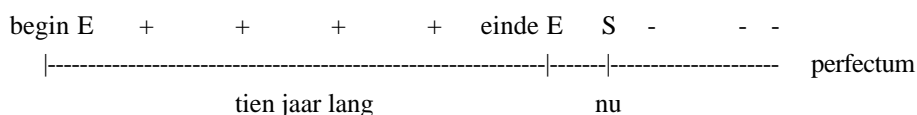

Een geval waar het gebruik van het perfectum niet openlaat of de situatie na S voortduurt, zien we als de adverbiale groep *tien jaar lang* optreedt. De situatie is bij het gebruik van *tien jaar lang* zowel in het geval van het imperfectum als van het perfectum afgelopen.

- (21) a. Hij woonde tien jaar lang in Den Haag.

- b. Hij heeft tien jaar lang in Den Haag gewoond.

2.2.1.2. Imperfectum of perfectum?

Bovenstaande paragraaf geeft een verschil aan tussen het perfectum en het imperfectum. In (15) hebben we al een geval gezien waar het perfectum gebruikt kan worden, maar het imperfectum (met een temporele interpretatie) uitgesloten is (zie ook (22a,b)). Een ander geval waar slechts het perfectum kan voorkomen is achter het voegwoord *nadat* (22b)(zie ook 2.4.2.3.).

- (22) a. Morgen heb ik hem gezien (en dan zal ik je alles vertellen).
 b. *Morgen zag ik hem (en dan zal ik je alles vertellen).
 c. Nadat ik hem gezien heb/had, vertel/vertelde ik haar alles.
 d. *Nadat ik hem zag, vertel/vertelde ik haar alles.

We zullen nu kijken naar een aantal zinnen waar het gebruik van het imperfectum vereist is en het perfectum niet is toegestaan. Het zijn deze gevallen waarvan we verwachten te kunnen zien of het Afrikaans afwijkt van het Nederlands wat betreft het gebruik van het perfectum (zie ook 2.2.3.).

Om situaties met een voltooid aspect uit te sluiten kunnen we kijken naar *individual-level*-predikaten. *Individual-level*-predikaten beschrijven onveranderlijke eigenschappen van mensen en dingen (Diesing 1992). We verwachten dat een eigenschap die voor altijd aanwezig is niet samen kan gaan met een werkwoordsvorm die voltooidheid uitdrukt. Een voltooide situatie suggereert immers dat de beschreven eigenschap ophoudt te bestaan. We verwachten dan ook dat het perfectum in combinatie met een *individual-level*-predikaat een niet-welgevormde zin oplevert en dit is ook te zien in (23b,d). Het gebruik van het perfectum in (23b) zou hoogstens de interpretatie kunnen krijgen van iemand die bijvoorbeeld in een toneelstuk de rol van de moeder van Louis Armstrong heeft gespeeld. Als het in (23d) zou gaan om contactlenzen die de ogen groen kleuren is deze zin grammaticaal. Het imperfectum in (23a,c) is de vorm die aangeeft dat het hier om onveranderlijke eigenschappen gaat.

- (23) a. Zij was de moeder van Louis Armstrong.
 b. ??Zij is de moeder van Louis Armstrong geweest.
 c. Hij had groene ogen.
 d. ??Hij heeft groene ogen gehad.

In (24) zien we nog een geval waar het imperfectum sterk de voorkeur heeft boven het perfectum.

- (24) a. Tijdens het gemaskerde bal leek zij op een toverfee.
 b. ??Tijdens het gemaskerde bal heeft zij op een toverfee geleken.

Een ander geval waar het gebruik van de ene vorm of de andere een verschil in interpretatie met zich meebrengt, is bij de werkwoorden *dreigen* en *beloven*. Deze werkwoorden hebben een lezing waarbij het werkwoord subject-gericht is en een lezing waarbij het werkwoord bereik heeft over de hele zin. De tweede lezing verdwijnt echter wanneer het werkwoord in het perfectum staat.

- (25) a. Jan dreigde iemand neer te gaan schieten. (twee lezingen)
 b. Jan heeft gedreigd iemand neer te gaan schieten. (subj.gerichte lezing)
 c. Marie beloofde een goede monteur te worden. (twee lezingen)
 d. Marie heeft beloofd een goed monteur te worden. (subj.gerichte lezing)

In (25a) is er de lezing 'er is een dreiging dat Jan iemand gaat neerschieten' en er is de subject-gerichte lezing waar Jan degene is die dreigt. In (25b) is alleen de laatste interpretatie mogelijk. Wat voor (25a,b) geldt, gaat ook op voor (25c,d). In (25d) is alleen de betekenis 'Marie heeft gezegd dat ze een goede monteur zal worden' aanwezig en niet 'het ziet er naar uit dat Marie een goede monteur wordt'.

In 2.2.3. komen we op bovenstaande gevallen terug met betrekking tot het Afrikaans.

2.2.2. *Het Engels*

Het voorkomen van tijdsadverbia in combinatie met de verschillende werkwoordsvormen in het Engels geeft een ander beeld dan het Nederlands.

- (26) a. *Freda starts school last year/in 1950/yesterday. (Quirk e.a. 1985:183)
 b. Freda started school last year/in 1950/yesterday.
 c. *Freda has started school last year/in 1950/yesterday.

In (26a) zien we dat het presens niet samengaat met adverbia met een verleden-tijdsreferentie. In dit geval geeft het Nederlandse equivalent ook ongrammaticaliteit. Hierboven hebben we echter gezien dat het in een bepaald register wel mogelijk is om een verleden-tijdsadverbium te combineren met een presensvorm (zie (14)). In het Engels is het wel

mogelijk om een presensvorm een verleden-tijdslezing te geven door de tijd van de situatie in de context — buiten de (bij)zin waar de presensvorm voorkomt — aan te geven (27a), maar een combinatie van bijvoorbeeld *yesterday* met het presens is onaanvaardbaar (27b,c).

- (27) a. Yesterday I was walking down the street, when suddenly this really strange guy comes up to me and asks me about the meaning of life.
 b. *Yesterday I am walking down the street, when ...
 c. *Last year I walk up and down to school every day.

In het Engels is het ook niet mogelijk om het presens te combineren met een adverbiale groep die met *since* begint⁹ — in tegenstelling tot het Nederlandse presens.

- (28) *We live near Toronto since 1949. (Quirk e.a. 1985:179)

Het presens kan dus niet gebruikt worden voor situaties die begonnen zijn of geheel plaatsvinden in het verleden als binnen de zin tevens een adverbium met verleden-tijdsinterpretatie aanwezig is.

- (29) $\text{-----} \begin{array}{c} \text{R,S} \quad + \quad + \quad + \\ | \\ \text{nu} \end{array} \text{-----} \text{presens}$

Het Engelse perfectum wordt onder andere gebruikt in gevallen waar in het Nederlands het presens gebruikt zou worden. Het gaat dan om situaties met een beginpunt in het verleden die voortduren na S.

- (30) a. This house has been empty for ages.
 b. Dit huis staat al tijden leeg.
 c. *This house is empty for ages.

In het Nederlands is het hier ook mogelijk om het perfectum te gebruiken maar in dat geval is er geen zekerheid over de voortgang van de situatie. Het Engelse voorbeeld met het perfectum kan alleen betekenen dat de situatie voortduurt en het gebruik van het presens levert in dit geval een ongrammaticale zin op (30c).

Bovenstaande voorbeelden geven een belangrijk verschil in karakter weer tussen het Nederlandse en het Engelse perfectum. Het lijkt erop dat het voltooid karakter dat het perfectum in het Nederlands heeft, voor dit Engelse voorbeeld niet vol te houden is. Comrie (1976:56-60) zegt dan ook dat het perfectum verschillende interpretaties heeft en dat niet alle talen de verschillende interpretaties bezitten (zie ook Klein 1994:111-113). Vanuit een ander perspectief gezien kan je zeggen dat (30) niet zozeer een verschil tussen het Nederlands en het Engels laat zien wat betreft het perfectum —het is in beide talen immers mogelijk met het perfectum een doorgaande situatie te beschrijven— maar een verschil in gebruik van het presens (Boogaart 1997:147-152). Ik zal hier verder niet ingaan op het verschil tussen beide talen.

In (31) is te zien dat situaties uit een zeer recent verleden wel aangeduid kunnen worden met het perfectum.

- (31) a. I have been to the dentist's this morning.
 b. I have just bought this book.

(31a) is acceptabel als het op het moment van uiting nog steeds ochtend is. Volgens Klein (1994:113) gaat het hier

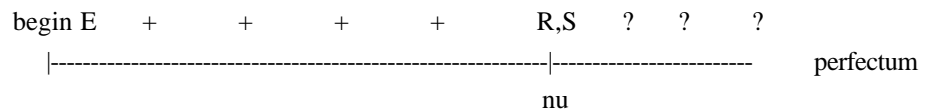
⁹ In het Amerikaans Engels kan *since* wel voorkomen met een presensvorm.

(i) Since when do you read papers? (Quirk e.a. 1985:179)

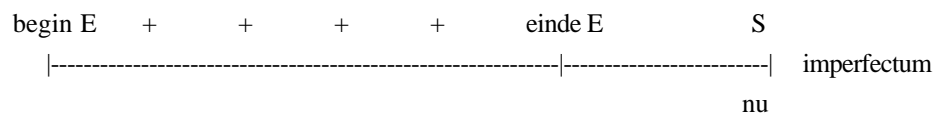
om een ontwikkeling die ook in het Duits te zien is: het perfectum wordt gebruikt als imperfectum. Het gaat dan niet om een aspectueel gebruik van het perfectum maar een temporeel gebruik.

Als een zin wordt gemodificeerd door een adverbiale groep als *for ten years* dan krijgen het imperfectum en het perfectum dezelfde interpretatie als het Nederlandse imperfectum en perfectum in combinatie met een adverbiale groep als *vanaf z'n tiende* (voorbeelden (19, 20)). De interpretatie van het Engelse perfectum verschilt in dit geval dus van de interpretatie van het Nederlandse perfectum in combinatie met de adverbiale groep *tien jaar lang* (voorbeeld (21)).

- (32) a. He has lived in London for ten years.

- b. He lived in London for ten years.

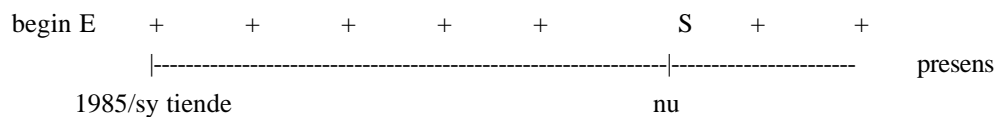
2.2.3. Het Afrikaans

In deze paragraaf zullen we allereerst kijken of het Afrikaans afwijkt van het Nederlands als het gaat om werkwoordsvormen in combinatie met adverbia van tijd, en, als dit het geval is, of dit verschil te wijten kan zijn aan Engelse invloed. Daarnaast bekijken voor het Afrikaans de gevallen waar in het Nederlands het gebruik van óf het perfectum óf het imperfectum een groot betekenisverschil teweegbrengt.

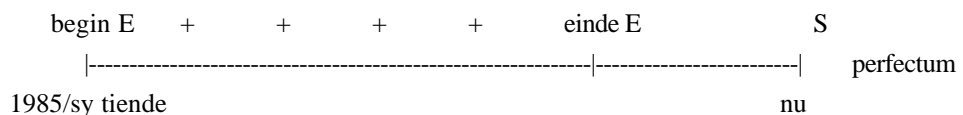
2.2.3.1. Adverbia van tijd in combinatie met de verschillende werkwoordsvormen

Het Afrikaans gedraagt zich anders dan het Nederlands als het gaat om zinnen waarin een adverbiale groep als *sedert 1985* wordt gecombineerd met het perfectum. Een dergelijke combinatie met een presensvorm geeft dezelfde interpretatie als in het Nederlands.

- (33) a. Hy woon sedert 1985/vanaf sy tiende lewensjaar in Kaapstad.

- b. Hy het sedert 1985/vanaf sy tiende lewensjaar in Kaapstad gewoon.

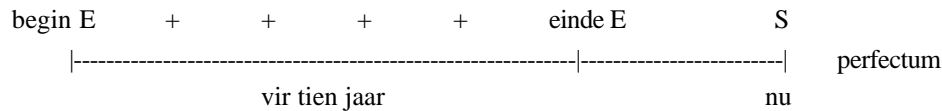
In (33a) loopt de situatie door in het heden en de toekomst. In (33b) loopt de situatie pertinent niet door, vergelijkbaar met het Nederlandse gebruik van het imperfectum (voorbeelden (16b) en (17b)). Dat het in het geval van het perfectum echt om een gesloten interval gaat, is te zien in het volgende voorbeeld. In het Nederlandse voorbeeld (34a) is het mogelijk door toevoeging van de nevengeschikte zin een doorgaande situatie af te dwingen. In het Afrikaanse voorbeeld (34b) is dit onmogelijk.

- (34) a. Sinds 1985 heeft hij in Kaapstad gewoond en daar woont hij nu nog.

- b. *Sedert 1985 het hy in Kaapstad gewoon en daar woon hy nou nog.

Ook de adverbiale groep *vir tien jaar* in combinatie met het perfectum geeft een afgesloten situatie aan. Hierin stemt het Afrikaanse perfectum wél samen met het Nederlandse equivalent *tien jaar lang*, maar niet met het Engelse *for ten years*.

- (33) b'. Hy het vir tien jaar in Kaapstad gewoon.

Verder is het in het Afrikaans, net als in het Nederlands maar anders dan in het Engels, zonder probleem mogelijk een adverbium als *gister* te combineren met het perfectum (35a). Dit is echter niet noodzakelijk. Het is volkomen geaccepteerd *gister* te gebruiken samen met het presens (35b).

- (35) a. Gister het hy in Dorpstraat geloop.
 'Gisteren liep hij in de Dorpstraat.'
 b. Gister loop hy in Dorpstraat.
 'Gisteren liep hij in de Dorpstraat.'

Voor het Nederlands hebben we ook een geval bekeken waar het presens gebruikt werd voor verleden tijd (voorbeeld (14)) maar dit verschijnsel blijft in het Nederlands beperkt tot een beperkt aantal gevallen, terwijl dit in het Afrikaans heel algemeen is. Het algemene gebruik van het presens met verleden-tijdsinterpretatie wijst erop dat het presens in het Afrikaans niet gemarkeerd is voor tegenwoordige tijd, zoals het Nederlandse presens (zie ook 2.4.1.). Op het gebruik van presensvormen bij een semantische verleden tijd kom ik terug in de sectie over complexe zinnen.

2.2.3.2. *Het perfectum als imperfectum?*

We hebben gezien dat het in het Nederlands mogelijk is om het perfectum te combineren met adverbia als *morgen*, waarbij R naar rechts op de tijdsbalk verschuift. Bij het imperfectum is dit niet mogelijk. Het Afrikaanse perfectum gedraagt zich in (36a) zoals het Nederlandse imperfectum: de combinatie met *môre* geeft een ongrammaticale zin. In (36b) echter, waar de zin die het perfectum bevat het aspectuele voegwoord *nadat* bevat, is er sprake van een volkomen grammaticale uiting.

- (36) a. *Môre het ek hom gesien (en dan sal ek alles vir jou vertel).
 'Morgen heb ik hem gezien (en dan zal ik je alles vertellen).'
 b. Nadat ek hom môre gesien het, sal ek alles vir jou vertel.
 'Nadat ik hem morgen gezien heb, zal ik je alles vertellen.'

In (36b) wordt het perfectum zonder twijfel aspectueel geïnterpreteerd. In het Nederlands is het imperfectum in dit geval ook uitgesloten.

In 2.2.1.2. zijn ook verschillende gevallen besproken waarin het gebruik van het perfectum in het Nederlands niet aanvaardbaar is. Hoe gedragen deze gevallen zich in het Afrikaans? Allereerst kijken we naar het *individual-level*-predikaat in (37).¹⁰

- (37) Ek weet dat my pa se oupa groene oë gehad het.
 'Ik weet dat mijn vaders opa groene ogen had.'

¹⁰ Wegens het onregelmatige karakter van *wees* ('zijn') is hier alleen een voorbeeld met *het* ('hebben') opgenomen. Zie voor de bespreking van *wees* 2.4.3.

De mogelijkheid van gebruik van het perfectum in bovenstaand voorbeeld wijst op een temporeel gebruik van deze werkwoordsvorm. Immers, er is nooit sprake van een voltooide betekenis: de kleur van de ogen is een nooit veranderende eigenschap.

Een ander voorbeeld van een geval waarin in het Nederlands het gebruik van het imperfectum de voorkeur heeft boven het gebruik van het perfectum, was het werkwoord *lijken op* in bepaalde contexten (voorbeeld (24)). In het Afrikaans kan dit werkwoord echter zonder problemen in het perfectum worden gezet.

- (38) (Ek het jou vroeër sien staan en) jy het gelyk net soos 'n lover. (J. K. - Foto)
'(Ik heb je eerder zien staan en) je leek precies op een geliefde.'

We kunnen dus zeggen dat het gebruik van het perfectum in Afrikaanse zinnen in de meeste gevallen wijst in de richting van een temporeel gebruik, equivalent aan het gebruik van het imperfectum in het Nederlands. Opmerkelijk is dan wel het gebruik van het perfectum in (36b), waar in het Nederlands ook het perfectum gebruikt wordt en het imperfectum zelfs niet is toegestaan. Een ander voorbeeld waar het Afrikaans zich zo gedraagt als het Nederlands is (39), waarbij het gebruik van het perfectum ook het gevolg heeft dat de lezing van de werkwoorden *dreig* en *beloof* waarbij het werkwoord bereik heeft over de hele zin, verdwijnt.

- (39) a. Jan dreig om iemand neer te skiet. (twee lezingen)
b. Jan het gedreig om iemand neer te skiet. (subject-gerichte lezing)
c. Marie beloof om 'n goeie onderwyser te word. (twee lezingen)
d. Marie het beloof om 'n goeie onderwyser te word. (subject-gerichte lezing)

2.2.4. Conclusie

Door de vergelijking van het Nederlands, het Engels en het Afrikaans kunnen we het volgende concluderen.

In het Nederlands wordt het perfectum gebruikt voor voltooide situaties. Dit komt overeen met de bevindingen van Boogaart (1999)¹¹. Het Engels wijkt af van het Nederlands op een aantal punten. Zo is er sprake van een doorgaande situatie bij het gebruik van het perfectum in combinatie met *since* en gaat het perfectum niet samen met een adverbium als *yesterday*. Het Afrikaans verschilt zowel van het Nederlands als het Engels wat betreft het gebruik van het perfectum. Is er in het Engels sprake van een doorgaande situatie in het geval van *since* in combinatie met het perfectum, in het Afrikaans is er dan juist sprake van een afgesloten interval.

Ook in andere gevallen is invloed van het Engels wat betreft het gebruik van het perfectum niet de verklaring voor het verschil tussen het Afrikaans en het Nederlands. Het lijkt er eerder op dat door het ontbreken van het imperfectum in het Afrikaans het perfectum de rol heeft overgenomen die het imperfectum heeft in het Nederlands. De voorbeelden waar de overeenkomst tussen het Nederlandse imperfectum en het Afrikaanse perfectum naar voren komt, worden in (40) herhaald.

- (40) a. Sinds 1985 heeft hij in Kaapstad gewoond en daar woont hij nu nog.
b. *Sinds 1985 woonde hij in Kaapstad en daar woont hij nu nog.
c. *Sedert 1985 het hy in Kaapstad gewoon en daar woon hy nou nog.
d. Morgen heb ik hem gezien (en dan vertel ik je alles).
e. *Morgen zag ik hem (en dan vertel ik je alles).
f. *Môre het ek hom gesien (en dan vertel ek alles vir jou).

¹¹ Boogaart (1999) laat zien dat er een verschil is tussen het Engels het Nederlands, wat betreft de *perfective past*. In het Engels wordt het imperfectum (*simple past*) gebruikt om de *perfective past* aan te duiden. Het is onmogelijk om met het imperfectum een doorgaande situatie weer te geven. Daarvoor moet de *progressive* gebruikt worden. In het Nederlands wordt in het geval van de *perfective past* het imperfectum gebruikt, maar in 'non-narrative' contexten ook wel het perfectum. Het verschil tussen de *perfective past* en de *present perfect* is dat in het laatste geval R samenvalt met S, terwijl dat niet zo is bij de *perfective past* (Boogaart 1999; hfst.4).

- g. ??Hij heeft groene ogen gehad.
 h. Hij had groene ogen.
 i. Hy het groene oë gehad.
 j. ??(Ik heb je wel eens eerder zien staan;) je hebt presies op een geliefde geleken.
 k. (Ik heb je wel eens eerder zien staan;) je leek presies op een geliefde.
 l. (Ek het jou vroeër sien staan;) jy het gelyk soos 'n lover.

Voor de hypothese dat het Afrikaanse perfectum de functie heeft van het Nederlandse imperfectum, hebben we tot nu toe twee tegenvoorbeelden gezien: de voorbeelden met *het beloof* en *het gedreig* die net als het Nederlands perfectum (maar niet als het Nederlandse imperfectum) slechts de subject-gerichte interpretatie kennen, en de bijzin ingeleid door *nadat*, die in het Afrikaans het perfectum krijgt waar in het Nederlands het imperfectum niet is toegestaan. Hieronder zal ik wat dieper ingaan op de *beloven/dreigen*-gevallen.

In 2.2.3.2. heb ik gezegd dat het Afrikaans zich hetzelfde gedraagt als het Nederlands wat betreft de interpretatie van zinnen met *dreigen* en *beloven*. Dit is niet helemaal correct. In het Afrikaans kunnen de infinitivale bijzinnen niet voorkomen zonder *om*. In het Nederlands komen de infinitivale complementen voor met en zonder *om*. Echter, als *om* verschijnt in het complement van *dreigen* en *beloven* dan is slechts de subject-gerichte lezing beschikbaar.

- (41) a. Marie dreig om iemand neer te skiet. (twee lezingen)
 b. *Marie dreig iemand neer te skiet.
 c. Marie dreigt om iemand neer te schieten. (twee lezingen)
 d. Marie dreigt iemand neer te schieten. (subject-gerichte lezing)

Infinitivale bijzinnen met *om* kunnen alleen postverbaal voorkomen (Bennis en Hoekstra 1989:135). De volgordevariatie die het Nederlands heeft (42a,b), kent het Afrikaans niet omdat de infinitivale bijzin altijd postverbaal verschijnt (42c,d).

- (42) a. ...dat Marie iemand dreigt neer te schieten. (twee lezingen)
 b. ...dat Marie dreigt iemand neer te schieten. (subject-gerichte lezing)
 c. *...dat Marie om iemand dreig neer te skiet.
 d. ...dat Marie dreig om iemand neer te skiet. (twee lezingen)

De volgordevariatie in het Nederlands brengt ook een betekenisverschil met zich mee. In (42a), waar het finiete werkwoord de complementzin doorbreekt (Verb Raising; Bennis en Hoekstra 1989:135), zijn twee lezingen aanwezig, terwijl (42b), waar de infinitivale bijzin postverbaal optreedt (Extrapositie; Bennis en Hoekstra 1989:134), alleen de subjectgerichte lezing heeft. Het Afrikaans verschilt dus van het Nederlands op de volgende punten:

- de infinitivale complementzin verschijnt verplicht met *om*; daardoor kan deze complementzin alleen postverbaal verschijnen;
- in tegenstelling tot het Nederlands kan het postverbale complement twee interpretaties krijgen: zowel de subject-gerichte interpretatie als de interpretatie waarbij het werkwoord bereik heeft over het hele predikaat.

Gezien deze verschillen is het onverwacht dat het Nederlands en het Afrikaans wel samenstemmen als het gaat om de interpretatie van zinnen waarin het perfectum van *dreigen* en *beloven* is gebruikt, zoals in (25b,d) en (39b,d). Bij deze zinnen is alleen de subject-gerichte lezing aanwezig, terwijl het voor het Afrikaans net als in (39a,c) sprake is van een postverbale infinitivale bijzin met *om*. Om te controleren of de lezing waarbij het werkwoord bereik heeft over het hele predikaat echt niet kan voorkomen met het perfectum van *dreigen* en *beloven*, kunnen we nog kijken naar zinnen waar de subject-gerichte lezing afwezig is. In (43a,b) zien we dat het Nederlands deze interpretatie niet

toestaat, maar uit (43c,d) blijkt dat deze interpretatie in het Afrikaans wel degelijk voorkomt.

- (43) a. *Het heeft beloofd een fijne dag te worden.
 b. *De toren heeft bedreigd in te storten.
 c. Dit het belooft om 'n lekker dag te word.
 d. Die toring het bedreig om in te stort.
- (44) a. Het belooft een fijne dag te worden.
 b. De toren dreigde in te storten.

Het Nederlandse imperfectum kan in deze gevallen wel voorkomen (44), waaruit we mogen concluderen dat het Afrikaanse perfectum zich hier gedraagt als het Nederlandse imperfectum en niet als het Nederlandse perfectum. De vraag waarom in (39b,d) alleen de subject-gerichte lezing aanwezig is, blijft echter open.

In 2.3. zullen we zien of er verdere argumenten aan te dragen zijn voor de hypothese dat het perfectum in het Afrikaans de functie heeft van het imperfectum in het Nederlands. Daarbij zullen ook de *nadat*-zinnen nader aan de orde komen.

2.3. De semantiek van complexe zinnen

In 2.2. is naar aanleiding van de vergelijking van de Nederlandse, Engelse en Afrikaanse data de hypothese opgesteld dat het Afrikaanse perfectum de functie van het Nederlandse imperfectum heeft aangenomen. In deze paragraaf zullen we zien of deze hypothese vol te houden is als we kijken naar het gebruik van het perfectum in complexe zinnen.

Achtereenvolgens zullen worden besproken: complementzinnen zoals die bijvoorbeeld besproken zijn in Enç (1987), relatiefzinnen en *toen*-zinnen.

2.3.1. Complementzinnen

Enç (1987) bespreekt Sequence-of-Tense-gevallen (SOT) in het Engels, waarvan in (45) voorbeelden zijn gegeven.

- (45) a. John heard that Mary was pregnant. (Enç 1987:635)
 b. John heard that Mary is pregnant. (Enç 1987:636)

Onder Sequence-of-Tense-verschijnselen wordt verstaan dat een werkwoord een andere interpretatie krijgt in een ingebedde zin, dan het zou krijgen in hoofdzin. Deze andere interpretatie is afkomstig van de invloed van het werkwoord van de matrixzin op het werkwoord in de bijzin. (45a) heeft twee interpretaties. Allereerst is er de interpretatie dat op het moment van <John, hear> de situatie <Mary, pregnant> reeds in het verleden ligt. Dit is de verschoven lezing ('shifted reading'; Enç 1987:635). Bij de tweede interpretatie valt <John, hear> binnen het interval van <Mary, pregnant> en daarom wordt dit de simultane lezing genoemd ('simultaneous reading'; Enç 1987:635). In (45b) is iets anders aan de hand. Hier is het noodzakelijk dat <Mary, pregnant> waar is op het moment van <John, hear>, maar ook op het spreekmoment (Enç 1987:636-637). Dit wordt ook wel de *double-access*-interpretatie genoemd (Stowell 1995a:383).

De Nederlandse equivalenten van (45a,b) staan in (46).

- (46) a. Jan zei dat Marie zwanger was.
 b. Jan zei dat Marie zwanger is.

De interpretaties van (46a) verschillen niet van het Engels, dat wil zeggen dat (46a) zowel de verschoven als de simultane lezing heeft. In (46b) is echter wel een verschil met het Engels aanwezig. Naast de *double-access*-interpretatie (<Marie, zwanger> is waar is op het moment van <Jan, zeggen> en op het spreekmoment) is

het ook mogelijk dat <Marie, zwanger> niet waar is op het moment van <Jan, zeggen> (47). Deze interpretatie is voor het Engels niet beschikbaar (Enç 1987:636).¹²

(47) Jan beweerde dat Marie over twee jaar zwanger is.

Het gebruik van het perfectum in (48a) laat alleen de verschoven lezing toe: <Marie, zwanger> ligt vóór <Jan, zeggen>. Het is echter in het geval van het perfectum ook mogelijk om het referentiepunt met behulp van een adverbiale groep naar de toekomst te verschuiven, in welk geval de plaats van E onbekend is (48b)(zie ook 2.2.).

- (48) a. Jan beweerde dat Marie zwanger is geweest.
b. Jan beweerde dat Marie over twee jaar zwanger is geweest.

Ook in het Afrikaans is het SOT-effect aanwezig. Bij het gebruik van een perfectum in de bijzin treedt dit effect op. In (49a) is dus zowel de verschoven als de simultane lezing aanwezig^{13,14}. Dat het SOT-effect hier optreedt is in overeenstemming met de hypothese dat het perfectum de functie heeft van het Nederlandse imperfectum. Het is hier ook niet mogelijk het referentiepunt met behulp van een adverbium naar rechts te verschuiven (49b), zoals in het Nederlandse voorbeeld in (48b) wel mogelijk is.

(49c) heeft de interpretaties die het Nederlands in dit geval ook kan hebben: de *double-access*-interpretatie (<Marie, in die tuin loop> is waar op het moment van <Jan, sê> en op het spreekmoment) en de interpretatie waarbij <Marie, in die tuin loop> nie waar is voor het tijdstip <Jan, sê>. Het Afrikaans verschilt hier echter niet alleen van het Engels, dat alleen de *double-access*-interpretatie heeft, maar ook van het Nederlands. Er is namelijk nog een derde lezing mogelijk, de simultane lezing: <Marie, in die tuin loop> valt samen met <Jan, sê> maar niet met het spreekmoment. Eén van de interpretaties van (49c) komt dus overeen met één van de interpretaties van (49a). Dit laat weer zien dat het presens in het Afrikaans een breder gebruik kent dan in het Nederlands (en het Engels).

- (49) a. Jan het gesê dat Marie in die tuin geloop het.
b. *Jan het beweer dat Marie volgende week in die tuin geloop het.
c. Jan het gesê dat Marie in die tuin loop.

Na het bestuderen van de complementzinnen waarin SOT-effecten optreden, kunnen we vaststellen dat de opgestelde hypothese die zegt dat het Afrikaanse perfectum overeen komt met het Nederlandse imperfectum nog gehandhaafd kan worden.

2.3.2. Relatiefzinnen

Enç (1987) laat zien dat in het Engels de tense van relatiefzinnen, in tegenstelling tot die van bijzinnen,

¹² Dit kan niet worden geïllustreerd aan de hand van de vertaling van (47) omdat hier in het Engels verplicht het hulpwerkwoord *will* verschijnt om de toekomstige tijd aan te duiden.

¹³ Omdat *wees* niet representatief is voor het Afrikaanse werkwoord, heb ik hier gekozen voor een voorbeeld met *loop*.

¹⁴ Hoewel beide interpretaties beschikbaar zijn, is de verschoven lezing de voorkeursinterpretatie. Dat de simultane lezing wel degelijk aanwezig kan zijn, is te zien in (i) waar de verschoven lezing afwezig is.

(i) Ons het gesien dat hy dit teruggegee het.
'We zagen dat hij het teruggaf.'

onafhankelijk is van de tense van de matrixzin.¹⁵ Dit geldt ook voor het Nederlands en het Afrikaans. In (50a,b,d) kan de situatietijd van de relatiefzin voorafgaan aan die van de matrixzin, ermee samenvallen of erop volgen. De enige mogelijke interpretatie van de relatiefzin in (50c,e) is die waar de situatietijd is gerelateerd aan het spreekmoment. Dit is voorspelbaar omdat de tijd van de relatiefzin onafhankelijk is van die van de matrixzin en er in de relatiefzin geen verdere verleden-tijds-aanduidingen aanwezig zijn. Het presens kan op deze manier geen verleden-tijdsinterpretatie krijgen.

In deze gevallen is het moeilijk iets over de status van het perfectum in (50d) te zeggen omdat (50a,b) allebei dezelfde interpretaties kunnen krijgen, met dit verschil dat R in (50a) samenvalt met E en in (50b) met S. Een argument dat erop wijst dat (50d) het equivalent is van (50a) is de voorkeursinterpretatie van deze zinnen. De lezing waarin de situatietijd van de relatiefzin samenvalt met die van de matrixzin heeft in beide gevallen de voorkeur. Dit is anders in (50b), waar een niet-simultane lezing de voorkeur heeft.

- (50)
- a. Jan sprak met de man die op het station stond te wachten.
 - b. Jan sprak met de man die op het station heeft staan wachten.
 - c. Jan sprak met de man die op het station staat te wachten.
 - d. Jan het gesels met die man wat by die stasie gestaan en wag het.
 - e. Jan het gesels met die man wat by die stasie staan en wag.

¹⁵ Stowell (1995a:388) trekt de conclusie voor het Engels dat relatiefzinnen niet onafhankelijk van de matrixzin hoeven te zijn. In (i) kan de relatiefzin zowel de onafhankelijke interpretatie als de *double-access*-interpretatie hebben. In het Nederlands en het Afrikaans zijn soortgelijke voorbeelden te geven (ii,a,b).

- (i) Adam gave an ice-cream cone to a boy who is sitting outside.
- (ii) a. Zij vluchtte voor het water dat over het dak stroomt.
- b. Sy het gevlug vir die water wat oor die dak stort.

Ik ga er echter vanuit dat de *double-access*-interpretatie hier slechts schijnbaar aanwezig is. De relatiefzin krijgt in (ii) zijn onafhankelijke tegenwoordige-tijdinterpretatie. Dat de situatietijd van de relatiefzin ook de situatietijd van <zij, vluchten> omvat, is niet meer dan een logische gevolgtrekking, die niet in de structuur tot uiting komt.

2.3.3. Toen-zinnen

Boogaart (1999:160-164) laat aan de hand van *toen*-zinnen zien dat het onaannemelijk is aan te nemen dat het Nederlandse perfectum de functie heeft van *perfective past*, dat wil zeggen dat het gedeeltelijk dezelfde functie als het imperfectum heeft¹⁶. In *toen*-zinnen is er in ieder geval een sterke voorkeur voor het imperfectum.

- (51) a. ?Toen Jan is binnengekomen heeft Marie een brief geschreven. (Boogaart 1999:160)
b. Toen Jan binnenkwam, schreef Marie een brief.

In het Afrikaans kunnen *toen*-zinnen zowel het perfectum als het presens krijgen.

- (52) a. Gister het hulle op die pad geloop toe die sebra oorgesteek het.
b. Gister het hulle op die pad geloop toe die sebra oorsteek.
c. Gister loop hulle op die pad toe die sebra oorsteek.
d. ??Gister loop hulle op die pad toe die sebra oorgesteek het.

In (52d) is te zien dat het gebruik van het presens in de hoofdzin in combinatie met het perfectum in de *toe*-zin minder aanvaardbaar is, terwijl het andersom (52b) wel goed mogelijk is. Dit komt overeen met de observatie van Ponelis dat bijzinnen niet de tijd van de matrixzin hoeven aan te nemen (Ponelis 1979:271; Ponelis 1993:435). Verder is een zin met een presens in de matrixzin en in de *toe*-zin ook grammaticaal, mits de context verleden tijd aanduidt¹⁷.

Een Nederlandse zin met een imperfectum in de matrix- en in de bijzin heeft in het Afrikaans dus vier mogelijke representaties, schematisch weergegeven in (53). De vierde combinatie is veel minder in gebruik, maar komt wel voor. (zie (56b)).

(53)		matrixzin	bijzin
	a.	PERF	PERF
	b.	PERF	PRES
	c.	PRES	PRES
	d.	? PRES	PERF

Een voltooide lezing van de *toe*-zin, waarbij de situatie <sebra, oorsteek> voorafgaat aan <hulle, op die pad loop>, is in geen van de gevallen in (52) beschikbaar. Dit is de interpretatie die het Nederlands krijgt bij het gebruik van het plusquamperfectum in de *toe*-zin.

- (54) Zij liepen op de weg toen de zebra overgestoken was.

¹⁶ Het verschil tussen een perfectief en een voltooid (of *perfect*) aspect is als volgt weer te geven.

- (i) E|R—S perfectief
(ii) E—R,S perfect

De representatie van de *perfective past* in (i) wijkt hierin af van de hiervoor gebruikte representatie van het Nederlandse imperfectum dat in (i) een verticaal streepje is gebruikt om E en R te scheiden in plaats van een komma. De komma geeft ongeordendheid aan, het streepje geeft aan dat R direct volgt op E. Dus zowel bij het perfectieve als het voltooide aspect volgt R op E, met dit verschil dat R in het voltooide aspect samenvalt met S.

¹⁷ Dit hoeft niet per se een adverbium in de zin te zijn. Als er in de tekst voorafgaand aan de uiting in (52c) een verleden-tijdsindicator is, kan (52c) zonder tijdsadverbium verschijnen.

Ook bij een zin waarvan de buitentalige context makkelijker toestaat dan in (52) dat de situatietijd van de *toe*-zin voorafgaat aan die van de matrixzin, krijgen de matrixzin en de *toe*-zin een simultane lezing.

- (55) Toe hy eksamen geskryf het, het hy koffie gedrink.
 ‘Toen hij examen had, dronk hij koffie.’
 *‘Toen hij examen had gehad, dronk hij koffie.’

Dat de plusquamperfecte interpretatie wel afgedwongen kan worden blijkt uit de volgende voorbeelden. De betekenis van deze zinnen laat geen simultane lezing van matrix- en bijzin toe.

- (56) a. Toe hy sy studie voltooi het, het hy ’n praktyk in die stad geopen.
 ‘Toen hij zijn studie voltooid had, opende hij een praktijk in de stad.’
 (Van Schoor 1983:132)
 b. Toe die son *ondergegaan het* en dit donker was, gaan daar skielik ’n oond wat rook en ’n fakkel
 wat brand, tussen die stukke vleis. (Gen.15:17; bijbelvertaling 1983)
 ‘Toen de zon ondergegaan was en het donker was, bewoog zich plotseling een rokende oven en een
 brandende fakkel tussen de stukken vlees door.’

Ook door het gebruik van het voegwoord *nadat* komt de interpretatie waarbij de situatietijd van de bijzin voorafgaat aan die van de matrixzin naar voren (57a). Bij het gebruik van *terwyl* verschijnt de overlappende lezing (57b) en *voordat* geeft de omgekeerde volgorde die *nadat* geeft (57c).

- (57) a. Nadat hy eksamen geskryf het, het hy koffie gedrink.
 ‘Nadat hij examen had gehad, dronk hij koffie.’
 b. Terwyl hy eksamen geskryf het, het hy koffie gedrink.
 ‘Terwijl hij examen had, dronk hij koffie.’
 c. Voordat hy eksamen geskryf het, het hy koffie gedrink.
 ‘Voordat hij examen had, dronk hij koffie.’

We zien dus dat de semantiek van het voegwoord van grote invloed is op de interpretatie van het perfectum, maar dat bij het gebruik van *toe*, dat de volgorde van matrix- en bijzin in principe ongeordend laat, de situatietijd van de bijzin (gedeeltelijk) samenvalt met die van de matrixzin.

De voorbeelden in (56) en (57a) vormen een probleem voor de hypothese dat het Afrikaanse perfectum gelijk is aan het Nederlandse imperfectum. We kunnen niet anders dan concluderen dat de hypothese te sterk gesteld is. Het is immers niet mogelijk om deze voorbeelden in het Nederlands te vertalen met een imperfectum en zo een voltooide lezing te krijgen (58).

- (58) a. Toen hij zijn studie voltooide, opende hij een praktijk in de stad.
 b. *Nadat hij examen had, dronk hij koffie.

We stellen de hypothese als volgt bij: de ongespecificeerde waarde van het perfectum in het Afrikaans is gelijk aan de waarde van het Nederlandse imperfectum. Door informatie van binnen de zin kan het Afrikaanse perfectum ook de waarde van het Nederlandse perfectum hebben. We gaan dus niet meer uit van een temporele status van het Afrikaanse perfectum in alle gevallen, maar van een temporele status in gevallen waar de interpretatie van het perfectum niet door de context wordt gemodificeerd en een aspectuele status in gevallen waar contextuele informatie aan het perfectum aspectuele informatie opdringt.

In de volgende paragraaf zullen we zien in welke gevallen het perfectum zijn temporele waarde heeft en wanneer deze waarde verandert onder invloed van andere elementen.

2.4. De semantiek van het presens en het perfectum

Hieronder volgt een semantische analyse van de verschillende werkwoordsvormen van het Afrikaans. We beginnen met een bespreking van het presens. Bij de analyse van het perfectum die daarop volgt, wordt gekeken welke elementen kunnen zorgen voor een voltooid aspect. Als laatste zullen we bekijken in hoeverre de semantische eigenschappen van de werkwoordsvormen van het onregelmatige werkwoord *wees* ('zijn') afwijken van die van regelmatige werkwoorden.

2.4.1. *Het presens*

We hebben al eerder gezien dat het presens in het Afrikaans meer gebruiksmogelijkheden heeft dan in het Nederlands. Laten we de verschillen tussen het presens in beide talen op een rijtje zetten aan de hand van de volgende voorbeelden.

- (59) a. Gister loop hy in Dorpstraat.
 b. Ons het gesien dat hy dit teruggee.
 c. Toe hulle dit hoor, was hulle diep in die hart getref.
 d. Sy gesig het seker gelyk asof hy haar nie glo nie, want sy het ernstiger bygevoeg: [...]
 e. Voordat hulle met haar praat, het hulle haar vriendelik gegroet.
- (60) a. Gisteren loop ik op markt, zie ik ineens mijn vader!
 b. We zagen dat hij het teruggaf/*teruggeeft.
 c. Toen ze dat hoorden/*horen, waren ze diep in hun hart getroffen.
 d. Zijn gezicht zag er zeker uit alsof hij haar niet geloofde/*gelooft, want zij voegde er ernstiger aan toe: [...]
 e. Voordat ze met haar praatten/*praten, groetten ze haar vriendelijk.

In (59a) en (60a) wordt een presens gebruikt dat refereert aan een verleden tijd. In het Nederlands blijft dit gebruik beperkt tot een bepaald register in de spreektaal en een bepaalde vertelstijl, namelijk het historische presens. In het Afrikaans is dit echter een normale manier om verleden tijd uit te drukken. Robbers (1997:26) noemt het gebruik van het presens in combinatie met een adverbium van tijd en het gebruik van het perfectum als de twee manieren om verleden tijd uit te drukken in het Afrikaans.

In de b-zinnen hebben we te maken met een complementzin die in het Afrikaans wel in het presens kan verschijnen met een verleden-tijdsinterpretatie maar in het Nederlands niet. In (59c,d,e) staan drie bijzinnen die in het Nederlands niet in het presens kunnen verschijnen.

Wat zeggen deze voorbeelden over het presens in het Afrikaans? We kunnen aannemen dat het Afrikaanse presens niet gemarkeerd is voor tegenwoordige tijd, zoals het Nederlandse presens, en in veel gevallen een verleden-tijdsinterpretatie kan krijgen. Wat we zien is dus dat de temporele interpretatie van het presens niet vast staat, maar dat er wel altijd sprake is van een temporele interpretatie. We kunnen deze observatie vorm geven door aan te nemen dat het Afrikaanse presens het kenmerk [TIJD] heeft, wat wil zeggen dat het presens temporeel geïnterpreteerd moet worden, maar dat de inhoud van tense nog nader gespecificeerd dient te worden. Deze specificatie vindt op verschillende manieren plaats. Zonder contextuele informatie neem het presens de basiswaarde van tijd aan: E,R,S, oftewel tegenwoordige tijd. Dat dit inderdaad de basiswaarde van tijd is, is te zien in het volgende voorbeeld uit het standaard-Arabisch.

- (62) huwa akiyy-un (Fassi Fehri 1993:117)
 hij slim-nom
 'hij is slim'

In het standaard-Arabisch komen werkwoordloze zinnen als (62) voor. Deze zinnen krijgen een tegenwoordige-tijdinterpretatie. Voor een verleden-tijdslezing verschijnt verplicht een vorm van het werkwoord

kaana ('zijn'). De interpretatie van tijdloze zinnen hangt samen met de interpretatie van tijd in het wereldbeeld en het heden is hierin de standaardtijd. Zo ook in het Afrikaans.

Wanneer het presens niet contextloos is, kan zijn temporele waarde gespecificeerd worden door context buiten de zin, zoals in (63a) of door elementen in de zin (63b,c).

- (63) a. Ons het gaan hout haal op die Berg. Dan *kan* ons die hele dag uitbly en eers die aand terugkom met die vrag. (oomblik:18)
 'We gingen hout halen op de Berg. Dan konden we het de hele dag uithouden en pas 's avonds met de vracht terugkomen.'
- b. Toe *kom* die Casspirs en 'n donderende stem het oor die luidspreker gepraat. (inkvoël:6)
 'Toen kwamen de Casspirs en een donderende stem schalde over de luidspreker.'
- c. Ek het 'n oomblik gedink hy *gaan* P.W. met die vuus bydam. (terugkeer:64)
 'Ik dacht een ogenblik dat hij P.W. met z'n vuisten ging bewerken.'

We kunnen de eigenschappen van het Nederlandse presens en imperfectum en het Afrikaanse presens als volgt weergeven:

(64)	a.	Nederlands	V _{presens} :	[+FINIET]	V _{imperfectum} :	[+FINIET]
				[+TEG.TIJD]		[+VERL.TIJD]
	b.	Afrikaans	V _{presens} :	[+FINIET]		
				[aTIJD]		

2.4.2. Wat is voltooid?

We hebben gezien dat het Afrikaanse perfectum zich in de meeste gevallen gedraagt als het Nederlandse imperfectum. Het grote verschil tussen het Nederlandse perfectum en imperfectum (en dus tussen het Nederlandse en Afrikaanse perfectum) is het voltooide aspect dat het Nederlandse perfectum bezit en het imperfectum niet, en de tegenwoordige tijd van het hulpwerkwoord bij het perfectum tegenover de verleden tijd van het imperfectum. Wat het voltooide aspect betreft, is het de vraag welk element van het Nederlandse perfectum deze eigenschap met zich meedraagt.: is dat het hulpwerkwoord van tijd, het participium of de combinatie van beide elementen?

Om te kijken of het voltooide aspect een eigenschap is van het participium moeten we gevallen bekijken waarin het participium zonder hulpwerkwoord van tijd voorkomt. Een zo'n geval is het attributief gebruikte participium.

- (65) a. de geslagen hond
 b. het gemetselde huis

Op grond van deze voorbeelden lijkt het gerechtvaardigd een voltooide aspect toe te kennen aan het participium. Ook het voorkomen in de spreektaal van participia zonder hulpwerkwoorden wijst in deze richting. Voor te stellen is een situatie waarin iemand na een wedstrijd vraagt:

- (66) Gewonnen?

Hoewel hier inderdaad sprake is van een voltooide aspect is de uiting ambigu tussen een passieve en een actieve lezing. Er is een hulpwerkwoord voor nodig om de uiting te disambigueren.

- (66') a. Is de wedstrijd gewonnen?
 b. Heb je de wedstrijd gewonnen?

Merk op dat (66) niet de betekenis van (67a) heeft. Wanneer een zin het passief-hulpwerkwoord *worden* bevat, is er (nog) geen sprake van een voltooide situatie. *Worden* is dus in staat het aspect van een zin te beïnvloeden.

- (67) a. De wedstrijd wordt gewonnen.
b. Het huis wordt gebouwd.

We zien hier dat het participium wel de aspectuele eigenschap van voltooidheid in zich heeft, maar dat het aspect nader bepaald wordt als het participium voorkomt met een hulpwerkwoord. De functie van de hulpwerkwoorden van tijd in het Nederlands *hebben* en *zijn* zou omschreven kunnen worden als het verbinden van het voltooide aspect van het participium met TIJD¹⁸. Het hulpwerkwoord in het presens geeft de interpretatie E—R,S, terwijl het hulpwerkwoord in het imperfectum de interpretatie E—R—S geeft. Tezamen vormen het hulpwerkwoord van tijd en het participium semantisch en syntactisch gezien het perfectum en het plusquamperfectum (zie bijv. Kraak en Klooster 1972:123-124 en Vogel 1999:137).

(68) geeft de representatie van de Nederlandse hulpwerkwoorden van tijd, waarbij [+PART.] aangeeft dat het hulpwerkwoord een participium in zijn complement selecteert.

(68)	Nederl.	<i>hebben/zijn:</i>	[+PART.]	<i>hebben/zijn:</i>	[+PART.]	particip.:	[-FINIET]
		presens	[+FINIET]	imperfectum	[+FINIET]		[+VOLTOOID]
			[+TEG.TIJD]		[+VERL.TIJD]		

Wat is nu het verschil met het Afrikaanse perfectum? Er lijkt geen reden te zijn om aan te nemen dat de status van het Afrikaanse participium verschilt van het Nederlandse participium. Het kan ook attributief gebruikt worden (69) en verschijnt ook in de passief-constructie (70).

- (69) a. die geverfte mure
‘de geverfde muren’
b. die geborduurde versiering
‘de geborduurde versiering’
- (70) Die hond word/is geslaan deur die kinders.
‘De hond wordt/is geslagen door de kinderen.’

Het verschil tussen het Nederlands en het Afrikaans moet dus toe te schrijven zijn aan verschillende semantische eigenschappen van de hulpwerkwoorden van tijd. We weten al dat het hulpwerkwoord in het Afrikaans ondergespecificeerd is voor tijd, aangezien alle presensvormen dit zijn. Laten we bekijken wat voor een representatie dit oplevert voor het Afrikaanse perfectum:

(71)	Afrikaans	<i>het:</i>	[+PART.]	participium:	[-FINIET]
		presens	[+FINIET]		[+VOLTOOID]
			[aTIJD]		

We hebben voor het Nederlands gezien dat het participium door het hulpwerkwoord wordt verbonden met TIJD. Dit is in het Afrikaans niet mogelijk omdat de temporele interpretatie van het hulpwerkwoord ongespecificeerd is en bepaald wordt door de context. Nu maakt het participium deel uit van de context van het hulpwerkwoord en kan het bijdragen aan de specificering van de temporele interpretatie. We hebben al eerder gezegd (paragraaf 1.4.) dat een

¹⁸ Als de hulpwerkwoord *zijn* en *hebben* zelf in het complement van een hulpwerkwoord verschijnen en dus niet-finiët zijn, verbinden zij nog steeds het participium met TIJD doordat ze een verbinding leggen tussen het finiete werkwoord en het participium.

voltooid aspect verleden tijd suggereert. Wat hier gebeurt, is dat het voltooide aspect van het participium een verleden-tijdsinvulling aan [aTIJD] geeft, waarmee de temporele interpretatie gespecificeerd is.

In plaats van dat het hulpwerkwoord het participium verbindt met een bepaalde temporele interpretatie, is de situatie in het Afrikaans dus precies omgekeerd: het participium verbindt het hulpwerkwoord met de verleden tijd en het Afrikaanse perfectum krijgt op deze manier de interpretatie van het Nederlandse imperfectum. Maar we hebben al gezien dat het Afrikaanse perfectum niet altijd deze functie heeft. Er spelen ook andere invloeden een rol op de temporele specificatie van het hulpwerkwoord. In de volgende paragrafen ga ik na wat de invloed is van de adverbia van tijd, welke rol de relatie tussen hoofd- en bijzin speelt, en welke rollen aspectuele/temporele voegwoorden en lexicaal aspect spelen.

2.4.2.1. De rol van adverbia van tijd

Er is een interactie tussen adverbia van tijd en de interpretatie van de werkwoordsvorm. We hebben gezien dat een adverbium als *gisteren* de tijd van een zin kan veranderen in het Nederlands en het Afrikaans.

- (72) a. Gisteren zie ik ineens dat m'n goudvis dood is.
 b. Gister dans ons nog in Die Bosch.
 'Gisteren dansten we nog in Die Bosch.'

Wanneer *morgen* in een Nederlandse zin met een perfectum verschijnt dan verschuift het referentiepunt naar een positie na S. Dit is in het Afrikaans alleen mogelijk als het lexicale werkwoord daarnaast ook tot de categorie *achievements* behoort (73c) of als het aspectueel voegwoord *nadat* in de zin aanwezig is (73d).

- (73) a. Morgen heb ik het zeker gedaan.
 b. *Môre het ek dit seker gedoen.
 c. Môre het ek my tesis klaargeskryf.
 'Morgen heb ik mijn scriptie afgeschreven.'
 d. Nadat ek my tesis geskryf het, ...

Adverbia van tijd bezitten alleen temporele, en geen aspectuele, eigenschappen. Deze adverbia kunnen invloed hebben op het interne lexicale aspect (zie ook 2.4.2.4.). Een gebeurtenis met een korte tijdsduur, zoals *flitsen*, krijgt in combinatie met een tijdsinterval-aangevende adverbiale groep als *twee uur lang* een herhalende interpretatie. Een temporeel adverbium kan echter niet het grammaticale aspect beïnvloeden, het kan slechts het referentiepunt of de situatietijd specificeren. Bijzinnen ingeleid door een temporeel of aspectueel voegwoord fungeren ook als een temporele of aspectuele bepaling bij de matrixzin. De rol van adverbia van tijd is dus te omschrijven als het specificeren van de referentietijd en/of situatietijd. Het is mogelijk voor het Afrikaans om met een adverbium van tijd de basiswaarde van het presens, tegenwoordige tijd, te wijzigen in verleden tijd (72). Het is echter in het Afrikaans niet mogelijk dat een adverbium van tijd het hulpwerkwoord *het* een toekomstige-tijdsinterpretatie geeft als het participium tegelijkertijd het hulpwerkwoord voorziet van een verleden-tijdsinterpretatie (73b), tenzij aspectuele elementen ook van invloed zijn (lexicaal aspect (2.4.2.4.) of aspectuele voegwoorden (2.4.2.3.) (voorbeeld (73c,d)).

2.4.2.2. De relatie tussen hoofd- en bijzin

We hebben al eerder gezien dat het voor het werkwoord in de bijzin in het Afrikaans niet noodzakelijk is zelf verleden tijd aan te duiden om een verleden-tijdsinterpretatie te krijgen. Hierin verschilt het Afrikaans van het Nederlands. Hieronder worden nog enkele voorbeelden gegeven.

- (74) a. Ons het gesien dat hy dit teruggee/teruggegee het. (De Villiers 1968:97)
 'We zagen dat hij het teruggaf.'
 b. Sy't toe vir hom gesê sy wil nie aan hom verloof raak nie, omdat sy nog te jonk is.
 (terugkeer:75)
 Zij heeft toen tegen hem gezegd dat ze niet met hem wilde verloven, omdat ze nog te jong was.'

- c. En namate die tyd nader kom/gekom het, het die volk toegeneem. (De Villiers 1968:49)
‘En naarmate de tijd vorderde, nam het volk toe.’
- d. Dit was ’n wonderlike gesig toe die son deur die wolke skyn/geskyn het.
‘Het was een geweldig gezicht toe de zon door de wolken scheen.’

In (74a,b) zien we twee complementzinnen, waarvan het presens onder invloed van de matrixzin een verleden-tijdsinterpretatie krijgt. In het geval van een perfectum in de bijzin, geven zowel de matrixzin als het participium het hulpwerkwoord een verleden-tijdsinterpretatie (zie ook 2.3.1. over complementzinnen). In dit geval is dus niets te zeggen over een eventueel verschil in invloed op het hulpwerkwoord tussen de matrixzin en het participium.

De bijzinnen in (74c,d) zijn tijdsbepalingen bij de hoofdzin. De matrixzin heeft al een verleden-tijdsinterpretatie (door het perfectum in (74c) en door imperfectum in (74d)) en deze wordt nader gespecificeerd door de bijzin. De temporele interpretatie van het presens in de bijzin is ongespecificeerd en wordt ingevuld door de verleden-tijdsinterpretatie van de matrixzin en in (74d) ook door het voegwoord *toe*.

Bijzinnen met de functie van tijdsbepaling, kunnen gezien worden als complexe adverbia van tijd, met eigenschappen zoals deze in de voorgaande paragraaf besproken zijn.

Een ander verschil met het Nederlands met betrekking tot de relatie tussen hoofd- en bijzin is het volgende. In het Nederlands zijn de volgende uitingen/uitroepen grammaticaal¹⁹:

- (75) a. Ik liep in de stad, toen ik mijn vader zag staan!
b. Ik liep in de stad, zag ik mijn vader staan!

In dit geval is de bijzin dus geen tijdsbepaling bij de matrixzin maar is de matrixzin hier een soort van plaatsbepaling van de bijzin. De nadruk ligt op de bijzin. In het Afrikaans is dit niet mogelijk (76a,b). Een bijzin met *toe* is altijd een temporele bepaling bij de hoofdzin. De vertaling van (75) is te vinden in (76c).

- (76) a. *Ek het in die stad geloop, toe ek my pa sien staan het!
b. *Ek het in die stad geloop, het ek my pa sien staan!
c. Toe ek in die stad was, het ek my pa sien staan!

Mogelijk wordt de ongrammaticaliteit van (76a,b) veroorzaakt door de onmogelijkheid een bijzin te interpreteren als hoofdzin in plaats van bepaling bij de hoofdzin. *Toen* in (75a) heeft ook andere semantische eigenschappen dan *toe* in (76c). Maar omdat de constructie in het Nederlands ook zonder voegwoord kan voorkomen, kan de ongrammaticaliteit van (76a) niet gezocht worden in het ontbreken van bepaalde semantische eigenschappen van het Afrikaanse voegwoord. We zien dat ook (76b) —zonder voegwoord— ongrammaticaal is. Mogelijk geeft dit contrast tussen het Nederlands en het Afrikaans een verschil aan in de syntactische configuratie van matrixzin-bijzin. Een mogelijkheid is dat de bijzin in (75) syntactisch gezien de matrixzin moet domineren om de semantische functie van hoofdzin te krijgen, terwijl dit in het Afrikaans niet mogelijk is. Ik laat dit open voor verder onderzoek.

2.4.2.3. De rol van aspectuele/temporele voegwoorden

Niet alleen werkwoorden bezitten aspectuele en temporele eigenschappen. Een categorie waar deze kenmerken ook sterk aanwezig zijn, is de groep voegwoorden. Stowell (1995b:287) zegt over de Engelse bijzinnen die ingeleid worden door de voegwoorden *when*, *after* en *before* dat de tijd van de matrixzin altijd gelijk moet zijn aan de tijd van de bijzin. Laten we aan de hand van de voorbeelden in (77) kijken welke aspectuele en/of temporele kenmerken

19 Merk op dat dit dezelfde configuratie is als waarin het presens met een verleden-tijdsinterpretatie kan verschijnen in het Nederlands.

bepaalde voegwoorden in het Nederlands met zich meedragen.²⁰

- (77)
- a. Als hij meegaat/ging naar de bioscoop, dan ga/ging ik niet.
 - b. Toen hij mee *gaat/ging naar de bioscoop, *ga/ging ik niet.
 - c. Toen hij mee was gegaan naar de bioscoop, ging ik naar het theater.
 - d. Terwijl hij mee gaat/ging naar de bioscoop, ga/ging ik naar het theater.
 - e. Terwijl hij mee gegaan is/gegaan was naar de bioscoop, ben/was ik naar het theater gegaan.
 - f. Voordat hij mee gaat/ging naar de bioscoop, gaat/ging hij eerst naar het theater.
 - g. Nadat hij naar de bioscoop *gaat/*ging/is gegaan/was gegaan, gaat/ging hij nog naar het theater.

In (77a) is het conditionele voegwoord *als* gebruikt in combinatie met het presens en het imperfectum. Dit voegwoord is dus niet gespecificeerd voor een bepaalde tijd. Dat is anders met *toen*, dat in een verleden- tijdscontext gebruikt moet worden. In (77b,c) zien we dat *toen* voor kan komen met het imperfectum of met het plusquamperfectum. Het gebruik van *toen* dwingt dus geen simultane lezing af van de situatie in de matrix- en bijzin. *Terwijl* in (77d,e) dwingt wel een simultane lezing af en de werkwoordsvorm van de bijzin moet dan ook gelijk zijn aan die van de matrixzin. Er is geen beperking op het gebruik van de verschillende tijden²¹. *Voordat* ordent de situatie van de matrixzin vóór de situatie van de bijzin. In (77g) zien we het omgekeerde: de matrixzin volgt de bijzin met *nadat* op in tijd. Dit voegwoord dwingt het gebruik van het (plusquam)perfectum af in de bijzin.

Wat we uit het bovenstaande kunnen concluderen is dat voegwoorden invloed hebben op de tijd en aspect van de werkwoordsvorm in matrix- en bijzin. In (79) is een overzicht van de temporele en aspectuele eigenschappen van de besproken voegwoorden gegeven. Hiervan valt af te lezen dat *toen* een temporeel voegwoord is en *terwijl*, *voordat* en *nadat* aspectuele voegwoorden zijn. Over *als* moet nog een opmerking gemaakt worden. In het volgende voorbeeld leidt het gebruik van *als* tot ambiguïteit:

- (78) Als ik hem morgen gezien heb, dan bel ik je.
 Interpretaties:
 1. Indien ik hem morgen zie, bel ik je.
 2. Nadat ik hem morgen gezien heb, bel ik je.

We kunnen aannemen dat *als* in combinatie met het perfectum ook kan fungeren als aspectueel voegwoord met de eigenschap [+VOLTOOID]. Deze eigenschap behoort niet tot de lexicale aspectuele inhoud van het voegwoord. Het is mogelijk dat *als* ondergespecificeerd is voor aspect en dat het aspect van *als* op zinsniveau gespecificeerd kan worden door de aanwezigheid van het participium, waardoor *als* geïnterpreteerd kan worden als *nadat*. De eigenschap [+VOLTOOID] in het onderstaande overzicht moet dan ook niet opgevat worden als een weergave van een van de semantische eigenschappen van *als* in het mentale lexicon.

²⁰ Dit overzicht is niet uitputtend: niet alle voegwoorden worden behandeld en ook wordt niet elke mogelijke combinatie van voegwoord en werkwoordsvorm gegeven.

²¹ Naast de aspectuele waarde [SIMULTAAN] heeft *terwijl* ook een interpretatie waarin het simultane karakter gecombineerd is met een contrasterende werking. (ia) heeft ook de betekenis van (ib):

- (i) a. Terwijl hij mee ging naar de bioscoop, ging ik naar het theater.
 b. Hij ging mee naar de bioscoop; ik daarentegen ging naar het theater.

(79)		TENSE	ASPECT
	als ²²	-	[+VOLTOOID]/in combinatie met perfectum
	toen	[+PAST]	-
	terwijl	-	[+SIMULTAAN]
	voordat	-	[+VOORAFGAAND]
	nadat	-	[+VOLTOOID]

De eigenschappen van deze voegwoorden in het Afrikaans wijken niet af van bovenstaand overzicht en dus zijn ook in het Afrikaans de voegwoorden van invloed op de mogelijke interpretaties van matrix- en bijzin. In (80) zijn de relevante mogelijkheden gegeven.

- (80)
- a. As ek hom môre sien, sal ek alles vir jou vertel.
'Als ik hem morgen zien, zal ik je alles vertellen.'
 - b. As ek hom môre gesien het, sal ek alles vir jou vertel.
'Nadat ik hem morgen gezien heb, zal ik je alles vertellen.'
*‘Op voorwaarde dat ik hem morgen gezien hem, zal ik je alles vertellen.’
 - c. Toe hy sy eksamen skryf/geskryf het, het hy koffie gedrink.
'Toen hij zijn examen maakte, dronk hij koffie.'
*‘Toen hij zijn examen gemaakt had, dronk hij koffie.’
 - d. Terwyl die eerste blankes hierdie land verken/verken het, raak/het hulle dikwels met roofdiere slaag geraak.
'Terwijl de eerste blanken dit land verkennen/verkennen, raken/raakten ze dikwijls in conflict met roofdieren.'
 - e. Voordat hulle met haar praat/gepraat het, het hulle haar vriendelik gegroet.
'Voordat ze met haar praatten, groetten ze haar vriendelijk.'
 - f. Nadat jy met hom *praat/gepraat het, sal jy verstaan.
'Nadat jij met hem *praat/gepraat hebt, zal je het begrijpen.'
 - g. Nadat hulle die verdrag *teken/geteken het, het hulle vertrek.
'Nadat ze het verdrag *tekenen/*tekenden/getekend hadden, vertrokken ze.'

Behalve dat het voegwoord van invloed is op het grammaticale aspect van een zin zijn er nog meer invloeden. In de conclusie (2.5.) zal van de voorbeelden in (80) in tabel 1 een overzicht worden gegeven van de temporele en aspectuele invloeden op het aspect en de tijd van de bijzin.

In de volgende paragraaf zullen we zien dat nog een element van invloed kan zijn op het aspect van de zin, namelijk het lexicaal aspect.

2.4.2.4. De rol van lexicaal aspect

Er is een verschil tussen het grammaticale aspect van een zin en lexicale aspect van een werkwoord. Het laatste wordt ook wel aangeduid met de term *aktionsart* (zie Lyons 1977:705-706; Klein 1994: hfst.2; Vogel 1999:58-66). Tot nu toe hebben we het slechts over grammaticaal aspect gehad, dat wil zeggen de (on)voltooidheid van een situatie of werkwoordsvorm. Hieronder zullen we bekijken wat de invloed is van het lexicale aspect van een werkwoord op tijd en aspect van een zin (zie ook Vogel 1999:66-70).

Werkwoorden kunnen wat betreft hun lexicaal-aspectuele eigenschappen opgedeeld worden in klassen. De grofste indeling die gemaakt kan worden is de tweedeling *statisch* tegenover *dynamisch* (Comrie 1976:48-51). Het verschil tussen statische en dynamische werkwoorden is van belang als we het hebben over tijd en aspect (Stowell 1995b: 287). Het volgende voorbeeld uit het Engels illustreert dit. In (81a) zien we dat een statisch werkwoord in het Engels niet in de *progressive* kan verschijnen, terwijl de *progressive* verplicht is voor het dynamische werkwoord in (81b).

- (81) a. Yesterday I knew/*was knowing the answer to this question.
 b. Yesterday, around two o'clock, I was walking/*walked down the street.

De indeling is verder te verfijnen. Een vaak gebruikte indeling is die van Vendler (1967), die bestaat uit vier categorieën. Deze vierdeling is gegeven in (82), met voorbeelden uit elke categorie (De Swart en Verkuyl 1999:11).

- (82) States: houden van, weten, bezitten, heersen
 Activities: lopen, rennen, zwemmen, duwen, eten, schrijven
 Accomplishments: (een kilometer) hardlopen, (een cirkel) tekenen, ontdekken, (een boterham) eten.
 Achievements: herkennen, bereiken, winnen

De groep van dynamische werkwoorden valt nu uiteen in *activities*, *accomplishments* en *achievements*. *Activities* zijn werkwoorden die een activiteit uitdrukken zonder begin- of eindpunt. Natuurlijk ligt het voor de hand dat bovengenoemde *activities* ooit begonnen zijn en ook ooit weer ophouden, maar deze informatie zit niet opgesloten in de betekenis van het werkwoord. Bij de *accomplishments* zien we dat door het toevoegen van een object een eindpunt aan de activiteit kan worden gegeven: *accomplishments* zijn activiteiten met een eindpunt. Bij de *achievements* hebben we alleen maar te maken met het eindpunt. We weten dat aan een eindpunt een activiteit vooraf moet zijn gegaan maar de *achievements* duiden alleen het eindpunt van de activiteit aan.

In de volgende Italiaanse voorbeelden zien we dat bovenstaande vierdeling van belang is bij de interpretatie van tijd/aspect in een zin.

- (83) a. Quando arrivai, Massimo partiva. (Vogel 1999:68)
 when arrived-simple past Massimo leaving-PROG.past
 'When I arrived, Massimo was about to leave.'
 b. Quando arrivai, Massimo leggeva. (Vogel 1999:68)
 when arrived-simple past Massimo reading-PROG.past
 'When I arrived, Massimo was reading.'

De werkwoorden *partire* ('vertrekken') en *leggere* ('lezen') behoren allebei tot de klasse van dynamische werkwoorden, maar in de indeling van Vendler (1967) behoort *partire* tot de *achievements* en *leggere* tot de *activities*. Dit veroorzaakt een verschil in interpretatie: in (83a) volgt de situatie <Massimo, leave> de situatie <I, arrive> op in tijd, terwijl de situatie <I, arrive> in (83b) geheel in de situatietijd van <Massimo, read> valt.

Ook in het Afrikaans speelt het lexicale aspect van het werkwoord een rol bij de totstandkoming van tijd/aspect in de zin. Ik zal dat illustreren aan de hand van de voorbeelden in (84) en (85).

- (84) a. Toe hy sy studie voltooi het, het hy 'n praktyk in die stad geopen.
 'Toen hij zijn studie voltooid had, opende hij een praktijk in de stad.'
 '*Toen hij zijn studie voltooidde, opende hij een praktijk in de stad.'
 b. Toe hy sy eksamen geskryf het, het hy koffie gedrink.
 'Toen hij zijn examen maakte, dronk hij koffie.'
 '*Toen hij zijn examen gemaakt had, dronk hij koffie.'
- (85) a. (Ek verseker jou:) môre het ek my tesis klaargeskryf.
 '(Ik verzeker je:) morgen heb ik mijn scriptie afgeschreven.'
 '(Ik verzeker je:) *morgen schreef ik mijn scriptie af.'
 b. *Môreaand het ek gewerk, dus sal ek baie moeg wees.
 'Morgenavond heb ik gewerkt, dus zal ik erg moe zijn.'

In 2.4.3.3. hebben we gezien dat *toe* een temporeel voegwoord is, dat de tijd van de matrix- en de bijzin in het verleden plaatst, waarbij een simultane lezing ontstaat. Dit is te zien (80c), hierboven herhaald als (84b). Nu zien we in (84a) dat de tijd van de matrixzin volgt op die van de bijzin en dat er dus geen simultane lezing is. Wel hebben beide vormen nog steeds een verleden-tijdsinterpretatie. Het verschil tussen (84a) en (84b) is dat het lexicale werkwoord in de bijzin van (84a) behoort tot de klasse van *achievements*, waarmee het bereiken van het eindpunt van een situatie wordt aangeduid, terwijl het lexicale werkwoord in (84b) een *activity* aangeeft, waar informatie over het eindpunt van de situatie niet tot de semantiek van het werkwoord behoort. Het bereiken van een eindpunt geeft aan dat de situatie voltooid is. Daarmee is de interpretatie van (84a) verklaard. Dezelfde redenering gaat op voor hoofdzinnen, zoals we kunnen zien in (85): *klaarskryf* is een *achievement*, *werk* een *activity*. Dat het voltooide aspect van een element uit de zin moet komen en niet kan worden afgedwongen door de context zien we in het volgende voorbeeld, waar (84b) in een context wordt geplaatst die een voltooide aspect suggereert. Maar (84b) laat ook in dit geval geen voltooide lezing toe, zoals te zien is in (86).

- (86) Die eksamen sou twee uur duur. Jan was net 'n uur besig en hy was baie lus vir koffie maar dit was nie toegestaan om iets te eet of te drink tydens die eksamen nie. *Maar toen hy die eksamen geskryf het, het hy koffie gedrink.
'Het examen zou twee uur duren. Jan was pas een uur bezig en hij had erg veel zin in koffie maar het was niet toegestaan om iets eten of te drinken tijdens het examen. Maar toen hij het examen gehad had, dronk hij koffie.'

Als laatste in deze paragraaf wil ik laten zien dat de tijd van de matrixzin onmisbaar is voor de interpretatie van de tijd van de bijzin. In (87) is te zien dat een temporeel voegwoord alleen niet voldoende is om verleden tijd in de bijzin te krijgen. *Toe* en *open* conflicteren hier met elkaar: *toe* duidt verleden tijd aan, terwijl het presens in de matrixzin bij afwezigheid van enige invloedrijke temporele informatie de basiswaarde van tegenwoordige tijd heeft. Gevolg is een ongrammaticale zin. Merk op dat *nadat* geen conflict oplevert omdat het geen temporele eigenschappen heeft. In dat geval krijgt de zin een tegenwoordige-tijdsinterpretatie.

- (87) *Toe/nadat hy sy studie voltooi het, open hy 'n praktyk in die stad.

In de conclusie van hoofdstuk 2 (2.5.) wordt in een tabel 2 een samenvatting gegeven van alle mogelijke aspectuele invloeden. Voordat we overgaan tot de conclusie, kijken we eerst nog naar interpretaties van de werkwoordsvormen van het onregelmatige werkwoord *wees*.

2.4.3. Het werkwoord *wees*

Wees is een van de weinige werkwoorden die nog een imperfectum bezitten. Op het eerste gezicht lijkt het aantal mogelijke werkwoordsvormen gelijk aan het Nederlands. De interpretaties van de vormen verschillen echter van die van de Nederlandse werkwoordsvormen, zoals we hieronder zullen zien.

- (88) ek/jy/hy/ons/julle/hulle is
ek/jy/hy/ons/julle/hulle was
ek/jy/hy/ons/julle/hulle is gewees
ek/jy/hy/ons/julle/hulle was gewees

De vorm *is gewees* is zeldzaam en wordt daarom door veel sprekers als ongrammaticaal beoordeeld.²³ Als beste vorm wordt *was* aangewezen omdat *was gewees* een 'dubbele verleden tijd' wordt genoemd. Wat we zien is dat in het geval van *was gewees* het hulpwerkwoord van tijd onder invloed van het participium een verleden-tijdsmarkering

²³ Deze observatie is gebaseerd op de antwoorden op een vragenlijst die ik heb laten invullen door dertien moedertaalsprekers van het Afrikaans.

krijgt. *Was gewees* is dus niet het Afrikaanse equivalent van het Nederlandse *was geweest*, maar het is het perfectum met een verleden-tijdsmarkering op het hulpwerkwoord (zie ook hoofdstuk 3 voor dit verschijnsel bij modale werkwoorden). Deze temporele markering strookt met de temporele interpretatie die het Afrikaanse perfectum in het merendeel van de gevallen krijgt.

Ook *was* is niet wat het lijkt. In het volgende voorbeeld staan twee nevenschikte zinnen, de eerste met het imperfectum *was*, de tweede met een perfectum.

- (89) Teen middernag was die maan treurig en mooi en die grond het gesmaak na sout.
(VS - Die mystic boer)
'Tegen middernacht was de maan treurig en mooi en de grond smaakte naar zout.'

De situatietijden van de nevenschikte zinnen vallen samen. Het gebruik van het perfectum naast het imperfectum *was* zou een indicatie kunnen zijn dat het perfectum hier zoals het Nederlandse imperfectum gebruikt wordt. Echter, de Nederlandse status van het imperfectum kan niet zonder meer voor het Afrikaanse imperfectum worden aangenomen. Er is er geen betekenisonderscheid te maken tussen *was* en *was gewees* en beide vormen kunnen zowel gebruikt worden in contexten waar het Nederlands het perfectum gebruikt als in contexten waar het Nederlands het imperfectum gebruikt. In (90a) krijgen het imperfectum en het perfectum allebei een voltooide lezing, terwijl ze in het *individual-level*-predikaat in (90b) gelijk zijn aan het Nederlandse imperfectum.

- (90) a. Nadat hy daar was/gewees het²⁴, het hulle 'n bom geplaas in Planet Hollywood.
'Nadat hij daar was geweest, hebben ze een bom geplaatst in Planet Hollywood.'
b. Sy was die moeder van Louis Armstrong (gewees).
'Zij was de moeder van Louis Armstrong.'

De vormen *was* en *was gewees* gedragen zich dus wat de aspectuele/temporele kenmerken betreft als een regelmatig Afrikaans perfectum.

Om terug te keren naar (89), in de Nederlandse vertaling is tweemaal het imperfectum gebruikt. Het ligt niet voor de hand om in deze gevallen het Nederlandse perfectum te gebruiken. We kunnen dus zeggen dat in dit voorbeeld zowel *was* als *het gesmaak* de functie heeft van het Nederlandse imperfectum.

2.5. Conclusie

In hoofdstuk 2 is de semantiek van het presens en het perfectum in het Afrikaans ontrafeld. We hebben kunnen constateren dat in het Afrikaans het gebruik van het presens en het perfectum afwijkt van dat van de Nederlandse vormelijke equivalenten en dat invloed van het Engels geen rol lijkt te spelen bij dit verschil. De verschillen tussen het Nederlands en het Afrikaans wat betreft het presens en het perfectum zijn toe te schrijven aan het ontbreken van het imperfectum en (mogelijk als gevolg daarvan) de ondergespecificeerdheid van het presens voor TIJD. De hypothese dat het Afrikaanse perfectum het equivalent is van het Nederlandse imperfectum bleek niet houdbaar, omdat het Afrikaanse perfectum in bepaalde gevallen een duidelijk voltooid aspect vertoont. De bijgestelde

24 *Wees* is een uitzondering wat betreft de keuze van het hulpwerkwoord van tijd en wordt vervoegd met *wees* in plaats van *het*. Dit is echter alleen in de hoofdzin. In de bijzinsvolgorde verschijnt *het*. Voor zover er nog meer gevallen zijn waarin een participium incidenteel met *wees* optreedt, geldt ook de restrictie dat dit alleen mogelijk is in de hoofdzin.

- (i) a. Hy is by die huis gebly.
b. ...dat hy by die huis gebly het.

Dit roept de vraag op wat de relatie is tussen *het* en *wees* in dit specifieke Afrikaanse geval en in het algemeen wat de relatie is tussen HAVE en BE over talen heen en hoe deze relatie samenhangt met de structurele positie van deze werkwoorden in de zin. Ik zal hier verder niet ingaan op de relatie tussen HAVE en BE omdat dit mij te ver afvoert van het onderwerp van deze scriptie. Voor literatuur over de relatie tussen deze werkwoorden zie bijvoorbeeld Kayne (1993) en Hoekstra (1995).

hypothese luidt: de ongemodificeerde interpretatie van het perfectum is een verleden-tijdsinterpretatie. De temporele status van het ongemodificeerde perfectum hangt samen met de status van het presens. Het presens is gemarkeerd is voor [aTIJD]:

(91) Afrikaans V_{presens} : [+FINIET]
[aTIJD]

Dit houdt in dat de precieze interpretatie van het presens bepaald wordt door de omgeving. Verschijnt het presens zonder contextuele temporele informatie dan krijgt het de basiswaarde E,R,S (tegenwoordige tijd). Daarnaast kunnen verschillende elementen invulling geven aan de temporele interpretatie: buitentextuele informatie, adverbia van tijd, en in het geval van een bijzin het voegwoord en de matrixtijd. De temporele interpretatie van het perfectum kan ook als volgt verklaard worden: het participium heeft een voltooid karakter en dit voltooid karakter induceert verleden tijd. Het hulpwerkwoord van tijd *het* heeft, net als alle presensvormen, het kenmerk [aTIJD].

(92) Afrikaans *het*: [+PART.] participium: [-FINIET]
presens [+FINIET] [+VOLTOOID]
[aTIJD]

Als verdere temporele informatie ontbreekt krijgt het hulpwerkwoord onder invloed van de gesuggereerde verleden tijd van het participium een verleden-tijdsinterpretatie en het perfectum heeft zijn temporele status. Nu is de invloed van het participium op de temporele interpretatie van het hulpwerkwoord niet zo groot als de invloed van de tijd van de matrixzin (in het geval het perfectum in een bijzin verschijnt) en als de matrixtijd een tegenwoordige-tijdsinterpretatie heeft dan schuift deze de verleden-tijdsinterpretatie van het participium op zij. In tabel 1 kunnen we zien hoe de temporele (en aspectuele) invloeden met elkaar interageren in het geval van de voorbeelden in (93) (zie ook (80)).

- (93) a. As ek hom môre sien, sal ek alles vir jou vertel.
'Als ik hem morgen zien, zal ik je alles vertellen.'
- b. As ek hom môre gesien het, sal ek alles vir jou vertel.
'Nadat ik hem morgen gezien heb, zal ik je alles vertellen.'
* 'Indien ik hem morgen gezien heb, zal ik je alles vertellen.'
- c. Toe hy sy eksamen geskryf het, het hy koffie gedrink.
'Toen hij zijn examen maakte, dronk hij koffie.'
* 'Toen hij zijn examen gemaakt had, dronk hij koffie.'
- d. Terwyl die eerste blankes hierdie land verken het, het hulle dikwels met roofdiere slaag geraak.
'Terwijl de eerste blanken dit land verkenden, raakten ze dikwils in conflict met roofdieren.'
- e. Voordat hulle met haar gepraat het, het hulle haar vriendelik gegroet.
'Voordat ze met haar praatten, groetten ze haar vriendelijk.'
- f. *Nadatjy* met hom gepraat het, sal jy verstaan.
'Nadat jij met hem gepraat hebt, zal je het begrijpen.'
- g. Nadat hulle die verdrag geteken het, het hulle vertrek.
'Nadat ze het verdrag *tekenden/getekend hadden, vertrokken ze.'

We hebben in bovenstaande voorbeelden te maken met verschillende invloeden:

- invloed van het voegwoord op de interpretatie van tijd/aspect in de bijzin;
- invloed van de matrixtijd op de tijd van de bijzin;
- invloed van het participium op de tijd van de bijzin.

De verschillen invloeden met als uitkomst de temporele en aspectuele eigenschappen van de bijzin van de

voorbeelden in (80) zijn opgenomen in tabel 1. Daarna volgt nog een tabel met aanvullende gegevens met betrekking tot aspect. Deze twee tabellen geven een samenvatting van alles dat besproken is in 2.4.

(80)	matrixzin werkwoord tijd	bijzin voegwoord aspect	bijzin voegwoord tijd	bijzin participium aspect	bijzin participium tijd	bijzin aspect	bijzin tijd
a.	teg.tijd	-	-	-	-	niet- voltooid	teg.tijd
b.	teg.tijd	voltooid	-	voltooid	verl.tijd	voltooid	teg.tijd
c.	verl.tijd	-	verl.tijd	voltooid	verl.tijd	niet- voltooid	verl.tijd
d.	verl.tijd	simultaan	-	voltooid	verl.tijd	niet- voltooid	verl.tijd
e.	verl.tijd	voorafgaand	-	voltooid	verl.tijd	niet- voltooid	verl.tijd
f.	teg.tijd	voltooid	-	voltooid	verl.tijd	voltooid	teg.tijd
g.	verl.tijd	voltooid	-	voltooid	verl.tijd	voltooid	verl.tijd

Tabel 1. Aspectuele en temporele eigenschappen

We kunnen van deze tabel aflezen dat de invloed van het participium op het hulpwerkwoord —die in contextloze situaties zorgt voor de verleden-tijdsinterpretatie van het hulpwerkwoord— opzij wordt geschoven door de invloed van de matrixzin (80b,f). Eerder konden we nog niet bepalen welke invloed sterker was (zie 2.4.2.2.).

Samenvattend kunnen we zeggen dat uit de voorbeelden in (80) naar voren komt dat een aspectueel voegwoord samen met het voltooid aspect van het participium de bijzin een voltooid aspect geeft, en dat een temporeel voegwoord in combinatie met de matrixtijd zorgt voor de temporele invulling van de tijd van het hulpwerkwoord. Voegwoord en matrixtijd moeten dezelfde temporele interpretatie krijgen. Is dit niet het geval dan volgt ongrammaticaliteit (voorbeeld (87)). Bij afwezigheid van een temporeel voegwoord kan de matrixzin ook alleen zorgen voor de temporele interpretatie van het finiete werkwoord in de bijzin.

Tabel 1 is niet volledig wat betreft de aspectuele elementen. In tabel 2 zijn alle lexicaal-aspectuele invloeden gegeven die een rol spelen bij een uiteindelijk voltooid grammaticaal aspect van een zin, zoals deze besproken zijn in 2.4.: de lexicale inhoud van het werkwoord, de morfologie op het participium en het voegwoord. In de op een na laatste kolom van tabel 2 is weergegeven wanneer het resultaat van de interactie, het grammaticale aspect, het kenmerk [+VOLTOOID] heeft.

	voegwoord	participium lex. inhoud	participium morfologie	fin.werkw. lex. inhoud	ASPECT	Voorbeeld
1	+voltooid	achievement	+voltooid		+VOLTOOID	Nadat hy sy eksamen klaargeskryf het,..
2	+voltooid	accomplishment	+voltooid		+VOLTOOID	Nadat hy sy eksamen geskryf het, ...
3	+voltooid			achievement		*Nadat hy sy eksamen klaarskryf, ...
4		accomplishment	+voltooid			Toe hy eksamen geskryf het, ... *Môre het hy sy eksamen geskryf.
5		achievement	+voltooid		+VOLTOOID	Toe hy sy eksamen klaargeskryf het, ... Môre het hy sy eksamen klaargeskryf.

Tabel 2. Aspectuele eienskappe

Uit tabel 2 blyk dat die aanwezigheid van een perfectum een voorwaarde is voor een voltooid grammaticaal aspect. Het is echter geen voldoende voorwaarde, het perfectum moet verskyn met een voltooid voegwoord of met een werkwoord van die semantiese kategorie *achievements*. Uiteraard heeft die verskyn van alle drie diese elementen ook een voltooid grammaticaal aspect tot gevolg.

Na die bespreken van die regulatige werkwoorde (en *wees*) zijn we nu toe aan die uitzonderingen: die modale werkwoorde.

3. MODALE WERKWOORDEN

3.1. Inleiding

3.1.1. Inleiding

Nu we een analyse hebben kunnen maken van het werkwoordelijke systeem van het Afrikaans is het tijd om te kijken naar een groep werkwoorden die zich anders gedraagt dan de lexicale werkwoorden: de modale werkwoorden. De modale werkwoorden wijken af omdat ze in het bezit zijn van het imperfectum. In dit opzicht lijken de modale werkwoorden dus meer op de Nederlandse werkwoorden dan de lexicale werkwoorden. Uit onderzoek blijkt dat ook het gebruik van modale werkwoorden in het Nederlands en het Afrikaans in sterke mate overeenkomt (Conradie 1994; Van der Merwe 1996). Maar zoals ook al in 1.1. is opgemerkt, is er een belangrijk verschil tussen de modale werkwoorden in het Nederlands en het Afrikaans. De Afrikaanse modalen kunnen een verleden-tijdsmarkering krijgen op niet-finite werkwoorden, iets dat in het Nederlands onmogelijk is. Daarnaast kan het modale presens onder invloed van het perfectum in zijn complement een preteritale markering krijgen, waarbij de tegenwoordige-tijdsinterpretatie aanwezig blijft. Deze verschijnselen krijgen de overkoepelende term preteritale assimilatie. Deze term is afkomstig uit (Ponelis 1979). Van de gevallen die we in dit hoofdstuk zullen behandelen worden in (93) voorbeelden gegeven. De geassimileerde werkwoordsvormen zijn cursief gedrukt. In (93a) verschijnt *kon* in plaats van *kan* onder invloed van het perfectum *gedoen het*. In (93b) verschijnt het perfectum *begin (groeï) het* in plaats van de infinitief onder invloed van *kon*. In het derde voorbeeld is *kon* aanwezig en niet *kan* door het dominerende modale imperfectum *sou*. In het laatste geval treedt de preteritale vorm *moes* op achter *te*, in plaats van de infinitief *moet*.

- (93) a. Maar wie *kon* dit gedoen het? (oomblik:138)
'Maar wie kan dit gedaan hebben?'
- b. As die beskuit was soos aspersies, *kon* dit *begin* groeï *het* terwyl ek aan die voorpunt eet.
(inkvoël:80)
Als het beschuit was zoals asperges, *kon* dit beginnen te groeien terwyl ik aan de voorpunt eet.'
- c. Dit was Frank wat nooit hier *sou kon* aard nie. (land:94)
'Frank was degene die hier nooit zou kunnen aarden.'
- d. Hy was verbaas om te *moes* sien hoe dit verander. (Van Schoor 1983:157)
'Hij was verbaasd te moeten zien hoe het veranderde.'

In 3.2. worden de gevallen van preteritale assimilatie uitgebreid behandeld. Vervolgens wordt aan de hand van de constructie modaal werkwoord-participium-*het* in 3.3. bekeken hoe preteritale assimilatie tot stand komt. In 3.4. worden de gevallen van preteritale assimilatie geanalyseerd waarbij het uitgangspunt de algemene eigenschappen van het werkwoordelijke systeem van het Afrikaans is, zoals besproken in hoofdstuk 2. In 3.5. tenslotte wordt kort gekeken naar preteritale assimilatie buiten het Afrikaans.

Maar allereerst volgt een paragraaf waarin het afwijkende gedrag van de Afrikaanse modale werkwoorden vanuit een breder kader wordt bekeken.

3.1.2. Waarom de modale werkwoorden?

De modale werkwoorden vormen niet alleen in het Afrikaans een aparte groep. Alvorens voorbeelden te geven van het afwijkende gedrag van modale werkwoorden in andere Germaanse talen, wil ik even ingaan op modaliteit in algemenere termen.

Modaliteit kan op verschillende manieren worden uitgedrukt in talen. Terwijl bijvoorbeeld in het Nederlands, het Engels en het Afrikaans modaliteit wordt weergegeven door middel van modale werkwoorden (94a), zijn het in een agglutinerende taal als het Turks suffixen die modaliteit uitdrukken (94b) en in een taal als het standaard-Arabisch partikels (94c).

- (94) a. Ik *zou* het *moeten* weten.
 b. kos -us -tur -ul -a -ma -di -ysa -lar (Aksu-Koç:1988)
run -refl. -caus. -pass. -ability -neg. -past -conditional -3pl.
 ‘If (they) haven’t been made available for our service.’
 c. *sawa qad laa y-ahsul-u haadaa*
fut. may not 3-happen-indic this
 ‘Dit zal niet mogen gebeuren.’

Modaliteit moet gezien worden als een semantische entiteit die een syntactische gastheer zoekt. In talen als het Afrikaans, het Nederlands en het Engels fungeert de categorie werkwoorden als gastheer. Laten we het Engels wat nader bekijken. Behalve semantisch vormen de modale werkwoorden ook syntactisch een (sub)groep. Het zijn hulpwerkwoorden die een infinitief selecteren. De Engelse modale werkwoorden worden zelf nooit als infinitief gebruikt.^{25,26} Ook met het imperfectum van de modale werkwoorden is er in het Engels iets aan de hand. De imperfectumvormen geven niet in alle gevallen de verleden tijd van de presensvormen (Quirk e.a. 1985:220-237). In (95) zien we bijvoorbeeld het werkwoord *shall* en het bijbehorende imperfectum *should*. Beide vormen hebben echter een *non-past*-interpretatie.

- (95) a. When shall we know the results of the election? (Quirk e.a. 1985:230)
 ‘Wanneer zullen we de uitkomst van de verkiezing weten?’
 b. When should we know the results of the election?
 ‘Wanneer moeten we de uitkomst van de verkiezing weten?’

Shall wordt nog slechts in formele situaties gebruikt. In de meeste gevallen is het gesubstitueerd door *will*. Ook in (95a) is het mogelijk om *shall* te substitueren door *will*. *Should* daarentegen is in het geheel niet zeldzaam en is niet vervangbaar door *would* zonder dat daar een betekenisverschil mee gepaard gaat.

De Nederlandse modale werkwoorden zijn een voorbeeld van vergaande betekenisverandering. De modalen zoals wij die vinden in het Nederlands (en het Afrikaans) zijn namelijk zogenaamde praeterito presentia. Kenmerkend voor deze modalen in het Gotisch is dat deze in het presens morfologisch parallel waren aan de sterke werkwoorden in het preteritum. Het gaat hier om oerindo-europese perfectia die presens-betekenis hebben aangenomen (Van Bree 1987:228).

Het zal duidelijk zijn dat de subgroep van een syntactische categorie die de eigenschap modaliteit bezit, niet alle eigenschappen van deze categorie deelt en daarnaast afwijkend gedrag vertoont dat samenhangt met het modale

25 In het Schots-Engels is het wel mogelijk om twee modale werkwoorden te krijgen (Brown 1991, aangehaald door Radford 1997:203):

(i) You might should claim your expenses.

Opvallend aan (i) is ook dat beide modale werkwoorden in de verleden tijd verschijnen. Dit roept de vraag op of het Schots Engels overeenkomt met het Afrikaans en ook preteritale assimilatie vertoont. Ik kom in 3.5.1. nog terug op deze kwestie.

26 Dit beperkt het aantal modale werkwoorden in een zin tot een, in tegenstelling tot het Nederlands waar een modaal werkwoord wel een ander modaal werkwoord als infinitiefcomplement kan nemen en reeksen van meerdere modale werkwoorden mogelijk zijn:

(i) Jan zou dat moeten kunnen willen doen.

karakter van de subgroep. In dit licht is het niet verwonderlijk dat het juist de modale werkwoorden zijn die in het Afrikaans hun imperfectum hebben behouden en zich daarmee afzonderen van de lexicale werkwoorden.

3.2. Preteritale assimilatie

De modale werkwoorden die in het Afrikaans een imperfectum hebben, zijn *kan*, *moet*, *wil* en *sal*. Ik beperk mij bij het bestuderen van de modale werkwoorden tot deze vier, omdat bij andere modale werkwoorden geen preteritale assimilatie op kan treden. In (93a,b) in 3.1.1. hebben we kunnen zien dat ook het perfectum een rol speelt bij preteritale assimilatie. Hieruit blijkt dat preteritale assimilatie niet beperkt blijft tot werkwoorden die een imperfectum hebben²⁷ maar dat lexicale werkwoorden ook preteritale assimilatie kunnen uitlokken of zelf preteritaal gemarkeerd kunnen worden.²⁸

In deze paragraaf zullen we uitgebreid ingaan op de gevallen van preteritale assimilatie zoals die genoemd zijn in (93) in 3.1.1.

3.2.1. Dubbele modale werkwoorden

In het algemeen verschijnen bij meerdere modale werkwoorden in één zin, de modale werkwoorden in dezelfde vorm. Dit is wat ik aangetroffen heb in geschreven Afrikaans en wat blijkt uit de intuïties van mijn proefpersonen. Van zinnen met meerdere modale hulpwerkwoorden komt de combinatie van *sal/sou* met een ander modaal hulpwerkwoord het meeste voor (96), net als in het Nederlands. Daarnaast zijn ook andere combinaties mogelijk zoals *moet/moes-kan/kon* (97a), *kan/kon-wil/wou* (97b) en *moet/moes-wil/wou* (97c).

- (96) a. Ek sal net eenvoudig die Kinderhuis se kinders op julle hoeke moet sit. (inkvoël:19)
 ‘Ik zal eenvoudig de kinderen van het Kinderhuis op jullie hoeken moeten zetten.’
 b. Nou sou ek hom kon skiet met die geweer wat hy self gelaai het. (oomblik:12)
 ‘Nu zou ik hem neer kunnen schieten met het geweer dat hij zelf geladen heeft.’
 c. Jy sou baie graag wou kon geles het wat ek skryf, nè? (oomblik:77)
 ‘Jij zou maar al te graag willen kunnen lezen wat ik schrijf, hè?’

- (97) a. Geraamte is wat ’n mens moes kon word: skoon, kaal, gebeente. (oomblik:63)
 ‘Geraamte is wat een mens moest kunnen worden: schoon, bloot, gebeente.’
 b. Nou hoe kon sy niks wou hê nie? (jana:9)
 ‘Hoe kan ze nou niks willen hebben?’

²⁷ Dat het hebben van een imperfectum geen voldoende voorwaarde is voor het deelnemen aan het verschijnsel preteritale assimilatie blijkt uit het gebruik van *wees*. Het is niet mogelijk om *was* te krijgen in het volgende voorbeeld:

- (i) a. Hulle moes gister om ses uur in Stellenbosch wees.
 b. *Hulle moes gister om ses uur in Stellenbosch was.

Mogelijk hangt dit samen met het feit dat de infinitief niet dezelfde vorm heeft als het presens.

Overigens hebben we wel al eerder opgemerkt dat de vorm *was gewees* geanalyseerd kan worden als *is gewees* waarbij *is* vervangen is door *was* onder invloed van het participium, wat een vorm van preteritale assimilatie genoemd kan worden.

²⁸ Andere modale werkwoorden zoals *hoef* en *mag* kunnen niet deelnemen aan preteritale assimilatie omdat ze behalve geen imperfectum ook gaan participium hebben en dus geen preteritum kunnen uitdrukken.

- c. Hy moet dit wil doen om haar te help.
'Hij moet dit willen doen om haar te helpen.'

Ik heb echter ook een aantal voorbeelden gevonden waarbij de tijd van de verschillende modale werkwoorden niet overeenkwam. En hoewel mijn proefpersonen de voorkeur gaven aan twee gelijke vormen, werden twee ongelijke vormen niet unaniem als onaanvaardbaar aangemerkt als de context verleden tijd aanduidde. In (98) zijn de voorbeelden met twee modalen die verschillen in tijd gegeven, zoals ik die heb aangetroffen in romans.

- (98) a. Sy sal stories oor 'n kat se oë kon uitdink. (inkvoël:81)
'Zij zou verhaaltjes over de ogen van een kat kunnen bedenken.'
- b. Ek moet los kon rondgeloopt het. (oomblik:23)
'Ik had los rond moeten kunnen lopen.'
- c. Waarom sou mens jou hand wil uitstrek oor die vlamme? (oomblik:93)
'Waarom zou een mens zijn hand willen uitstrekken over de vlammen?'
- d. Sou jy hom kan herken as jy hom weer sien? (terugkeer:103)
'Zou je hem kunnen herkennen als je hem weer zag?'
- e. Sou u ook nog graag ander stede wil sien? (jana:119)
'Zou u ook nog graag andere steden willen zien?'
- f. Slegs die joernaal sou bo alle twyfel [dit] kan bewijs (...). (jana:146)
'Slechts het journaal zou het boven alle twijfel kunnen bewijzen.'
- g. In hierdie stilte (...) sou elke geluid hoorbaar moet wees. (land:11)
'In deze stilte zou elk geluid hoorbaar moeten zijn.'

3.2.2. Modale werkwoorden in infinitivale bijzinnen

In (99) zien we dat ook een modaal werkwoord in een infinitivale bijzin een preteritale markering kan krijgen.

- (99) Ek was bly om Jan se boek te kon kry.

Op basis van de voorbeelden in (100) mogen we de conclusie trekken dat de preteritale markering op het modale werkwoord verschijnt onder invloed van de preteritale vorm van de matrixzin: in (100a,b) heeft het matrixwerkwoord de presensvorm en is een preteritale markering op het werkwoord in de bijzin niet toegestaan, terwijl de matrixzin in (100c,d) in het perfectum staat en een preteritale markering in de infinitivale bijzin mogelijk is.

- (100) a. Teenwoordig het 'n hondjie 'n battery nodig om te kan loop.
b. *Teenwoordig het 'n hondjie 'n battery nodig om te kon loop.
c. Vroeër het 'n hondjie 'n battery nodig gehad om te kan loop.
d. Vroeër het 'n hondjie 'n battery nodig gehad om te kon loop.

3.2.3. Het perfectum in het complement van het modale werkwoord

Hieronder zijn de voorbeelden uit (47) herhaald waarin de constructie modaal hulpwerkwoord-participium- *het* optreedt.

- (101) a. Maar wie *kon* dit gedoen het? (oomblik:138)
'Maar wie kan dit gedaan hebben?'
- b. As die beskuit was soos aspersies, kon dit *begin* groei *het* terwyl ek aan die voerpunt eet.
(inkvoël:80)

Als het beschuit was zoals asperges, kon dit beginnen te groeien terwijl ik aan de voorpunt eet.’

Hoewel de constructies vormelijk hetzelfde zijn, hebben ze een verschillende betekenis. In het geval van (101b) blijkt de interpretatie uit de zin, in (101a) is de interpretatie gebaseerd op buitensententiële informatie. Zonder deze informatie zou (101a) ook de volgende interpretaties kunnen hebben:

- (102) a. Maar wie kon dit gedaan hebben?
b. Maar wie kon dit doen?

De constructie modaal hulpwerkwoord-participium-*het* is dus meervoudig ambigu. De mogelijke interpretaties zijn gedeeltelijk af te leiden van verschillende onderliggende vormen. Ik zal dit in de volgende paragraaf laten zien.

3.3. Preteritale assimilatie in constructies met een modaal en een lexicaal werkwoord

Aan de hand van de constructie modaal hulpwerkwoord-participium-hulpwerkwoord van tijd zullen we in 3.3.1. bekijken wat er precies gebeurt in de verschillende gevallen van preteritale assimilatie. Daarna zal ik in 3.3.2. laten zien dat preteritale assimilatie niet verplicht aanwezig is.

3.3.1. De ambiguïteit van de constructie modaal hulpwerkwoord-participium-hulpwerkwoord van tijd

- (103) Hy moes die paadjie gevee het.

(103) is meervoudig ambigu. Het is het equivalent van de volgende vijf Nederlandse constructies.

- (104) a. Hij heeft het pad moeten vegen. (deontische interpretatie)
b. Hij had het pad moeten vegen. (irrealis)
c. Hij moet het pad gisteren hebben geveegd. (epistemische interpretatie)
d. Hij moest het pad hebben geveegd. (1. irrealis en 2. epistemische interpr.)
e. Hij moest het pad vegen. (1. epistemische en 2. deontische int.)

Naast de irrealis zien we bij de weergave van de interpretaties achter de voorbeelden in (104) ook de termen epistemisch en deontisch staan. Het onderscheid epistemisch-deontisch wordt traditioneel gemaakt als het gaat om de interpretatie van de modale werkwoorden.²⁹ Epistemische modaliteit drukt de waarschijnlijkheid van een propositie uit. Palmer (1986) beschrijft epistemische modaliteit als een systeem ‘that indicates the degree of commitment by the speaker to what he says’ (Palmer 1986:51). Voor een omschrijving van deontische modaliteit maakt Palmer gebruik van een uitspraak van Jespersen: ‘those types of modality containing an element of will’ (Palmer 1986:96). Palmer merkt op dat in veel talen dezelfde vormen worden gebruikt om de beide soorten modaliteit uit te drukken (Palmer 1986:96).

In de voorbeelden (106) tot en met (114) zijn Afrikaanse voorbeelden gegeven van alle mogelijke interpretaties van bovenstaande Nederlandse voorbeelden, steeds gevolgd door een korte uitleg over de totstandkoming van de interpretatie, in die gevallen waar dat mogelijk is. In het algemeen kan gezegd worden dat de meervoudige

²⁹ In dit hoofdstuk zal ik gebruik maken van het onderscheid epistemisch-deontisch. Maar zoals is opgemerkt door bijvoorbeeld Barbiers (1995) en Hoekstra (1995) is binnen deontische modaliteit zeker nog een driedeling te maken. Barbiers (1995) laat zien dat de Nederlandse uiting in (i) naast de epistemische lezing de volgende drie interpretaties heeft:

(i) Jan moet schaatsen.
‘John definitely wants to skate.’ dispositional
‘John has the obligation to skate.’ directed deontic
‘It is required that John skates.’ non-directed deontic (Barbiers 1995:142)

ambigüiteit veroorzaakt wordt door vier verschijnselen (105). De interpretatie van de constructie modaal hulpwerkwoord-lexicaal werkwoord-hulpwerkwoord van tijd hangt af van welke van de verschijnselen een rol spelen in een bepaald geval. Uitleg over de gebruikte termen volgt bij de behandeling van de oorzaken bij de verschillende voorbeelden. Wat in deze paragraaf en in de rest van het hoofdstuk preteritale assimilatie en preteritale verplaatsing wordt genoemd zal ik aanduiden met de overkoepelende term preteritale assimilatie.

- (105) a. geen vormelijk onderscheid tussen de tegenwoordige tijd en de verleden tijd bij het werkwoord *het* (zie ook 2.4.1.);
 b. het verdwijnen van de volgorde *het* (finiet)-modaal werkwoord-lexicaal werkwoord;
 c. preteritale verplaatsing (Ponelis 1979):
 $[V_{fin} + pret. [V \hat{a}pret.]] \rightarrow [V_{fin} + pret. [V + pret.]]$;
 d. preteritale assimilatie (Ponelis 1979):
 $[V_{fin} \hat{a}pret. [V + pret.]] \rightarrow [V_{fin} + pret. [V + pret.]]$.

Sommige van de hieronder te bespreken zinnen kunnen zonder context meerdere betekenissen hebben. De context van deze zinnen laat echter alleen de interpretatie toe die de Nederlandse vertaling weergeeft. Zonodig neem ik contextuele informatie op in het voorbeeld, om ambigüiteit uit te sluiten. De vertaling van de zinnen geeft tevens het Nederlandse equivalent van de bepaalde interpretatie van de Afrikaanse werkwoordsconstructie.

- (106) **Ek weet nie hoe ek so lank so blind kon gewees het. (deontisch) (terugkeer:12)**
‘Ik weet niet hoe ik zo lang zo blind heb kunnen zijn.’

In (106) hebben we te maken met een interpretatie die oorspronkelijk werd aangeduid met *het*-modaal werkwoord-lexicaal werkwoord. Het verdwijnen van deze constructie hangt mogelijk samen met het niet voorkomen van een dergelijke woordvolgorde in het Engels (107a). (107b) is dan ook ambigu. In 3.3.1. is al opgemerkt dat het Engelse modale werkwoord niet als infinitief kan verschijnen. Van het Engels kan dus gezegd worden dat de onmogelijkheid van (107a) voortkomt uit syntactische beperkingen. Onduidelijk is of dit ook voor het Afrikaans aangenomen moet worden. Afrikaanse modale werkwoorden kunnen immers wel als infinitief verschijnen.

- (107) a. *He had can work.
 b. He could have worked.

Naast (105a) is ook (105d) actief in (106): preteritale assimilatie (Ponelis 1979:250). Dit houdt in dat het modale werkwoord onder invloed van het perfectum, waarvan de ongemodificeerde interpretatie verleden tijd is (zie 2.4.), vormelijk een preteritale markering krijgt:

kan gewees het \rightarrow kon gewees het

Op de precieze status van het perfectum in dit soort gevallen kom ik terug in 3.4.2.

- (108) **Ek wou nog deur die skreef geloer het. (irrealis) (inkvoël:71)**
‘Ik had nog door de kier willen loeren.’

In (108) hebben we te maken met een irrealis. De irrealis wordt in het Nederlands ook weergegeven met een imperfectum. In dit voorbeeld is alleen (105a) van belang.

- (109) **Dit kon Khoïn ook gewees het! (epistemisch) (oomblik:139)**

‘Het kunnen ook Khoin geweest zijn!’

Hier weer een geval van preteritale assimilatie:

kan gewees het → kon gewees het.

- (110) **Hy moes sy tesis môre klaargeskryf het.**
***‘Hij moet zijn scriptie morgen afgeschreven hebben.’** (deontisch + epistemisch)
‘Hij moest zijn scriptie morgen afgeschreven hebben.’ (epistemisch en irrealis)

In dit voorbeeld is iets interessants aan de hand. We zien dat in (110) het finiete werkwoord *moes* niet geïnterpreteerd kan worden als een tegenwoordige tijd. Preteritale assimilatie kan dus niet hebben plaatsgevonden:

*moet klaargeskryf het → moes klaargeskryf het

Waarom preteritale assimilatie in dit geval niet kan optreden is niet duidelijk. Ook hierop komen we in 3.4.2.

- (111) **Ntate sou in elk geval nie daarvan gehou het nie. (irrealis)** (inkvoël:11)
‘Ntate zou het in elk geval niet leuk gevonden hebben.’

Uit de (hier niet aanwezige) context van het voorbeeld in (111) blijkt dat Ntate niet meer leeft. In dat geval is een irrealis de enig mogelijke interpretatie. Geen van de verschijnselen van (105) speelt hier een rol. Ook voor het voorbeeld in (112) geldt dat (105) niet van invloed is geweest op de interpretatie.

- (112) **Hulle kon tog nie vandag al met die strawwe begin het nie?**
(epistemisch) (inkvoël:26)
‘Ze konden toch niet vandaag al met de straffen begonnen zijn?’

- (113) **Magdalene sou daarvan gehou het om ’n kat te hê. (irrealis)** (inkvoël:81)
‘Magdalene zou het leuk vinden om een kat te hebben.’

In (113) is er wel invloed van een van de factoren van (105). Uit de context blijkt dat Magdalene nog leeft en zich ook binnen de leefwereld van de spreker bevindt. Hieruit kunnen we opmaken dat het perfectum hier geen voltooide waarde heeft. We treffen hier een geval van preteritale verplaatsing aan (Ponelis 1979:270): onder invloed van het modale imperfectum verschijnt het perfectum in plaats van het infinitief (in dit geval *hou*), terwijl de interpretatie van het infinitief behouden blijft.

sou hou → sou gehou het

Ook in (114) heeft preteritale verplaatsing plaatsgevonden:

- (114) **Moes jy nie maar nog ’n nag hier gebly het nie? (deontisch)** (inkvoël:83)
‘Moest jij niet nog maar een nacht hier blijven?’

moes bly → moes gebly het

Tot zover de bespreking van de verschillende interpretaties van de modaal werkwoord-participium-*het*- constructie. Hieronder zal ik laten zien dat preteritale assimilatie en preteritale verplaatsing niet verplicht optreden.

3.3.2. Gevallen zonder preteritale assimilatie en preteritale verplaatsing

Allereerst zien we dat in (115) preteritale verplaatsing ontbreekt.

- (115) a. 'n Te haastige begin kon mens knou vir later (...). (oomblik:170)
 'Een te haastig begin kon een mens later opbreken.'
- b. Dis erger as toe ek moes besluit om van die wa af pad te gee. (oomblik:145)
 'Het is erger dan toen ik moest besluiten om de wagen te verlaten en op pad te gaan.'
- c. Maar j_ wou teruggaan Kaap toe (...). (oomblik:145)
 'Maar jij wilde teruggaan naar de Kaap.'

Als preteritale assimilatie afwezig blijft, zoals in (116), heeft dit als gevolg dat de ambiguïteit van de modaal werkwoord-participium-*het*-constructie gedeeltelijk wordt opgeheven omdat de irrealis-lezing dan verdwijnt.³⁰

- (116) a. Maar met die afklim sien Adam dat iets moet gebeur het. (inkvoël:26)
 'Maar terwijl hij naar beneden komt ziet Adam dat er iets gebeurd moet zijn.'
- b. Hy wil hulle nie gelaat loop het nie. (Ponelis 1993:250)
 'Hij wilde ze niet laten lopen.'

In de volgende voorbeelden lijkt er sprake te zijn van een soort van hypercorrectie: het imperfectum verschijnt in plaats van het perfectum in een zin waar geen preteritale verplaatsing heeft plaatsgevonden. Dit lijkt niet beperkt te zijn tot één bepaalde interpretatie.

- (117) a. Die Overbergers wat dit nie die vorige dag *kon haal* nie, kom in die voormiddag by die toneel aangery. (jana:101)
 'De Overbergers die het de vorige dag niet hebben kunnen halen, komen in de voormiddag bij het toneel aangereiden.'
- b. Ons sou vandag al daar gewees het as ons nie so lank *moes versuim* nie. (oomblik:59)
 'We zouden er vandaag al geweest zijn als we niet zo lang op een plek hadden moeten blijven.'
- c. As sy nie *wou gaan* nie, sou nóg mevrou Daintree nóg ek haar beweeg het om saam te gaan. (jana:125)
 'Als ze niet had willen gaan, dan zouden nog mevrouw Daintree nog ik haar bewogen hebben om mee te gaan.'

In de volgende paragrafen keren we weer terug naar de gevallen waar wel preteritale assimilatie en preteritale verplaatsing heeft plaatsgevonden. Hier zal worden bekeken wat de plaats is van deze verschijnselen binnen het algemene werkwoordelijke systeem van het Afrikaans.

³⁰ Donaldson (1993:245) meent dat de irrealis ook voor kan komen met een modaal in het presens. Mijn proefpersonen vinden deze interpretatie echter niet aanvaardbaar.

(i) *Ek kan dit gedoen het as jy my die tyd gegee het.

Ponelis (1993:438) beweert dat een modaal in dit geval slechts een niet-epistemische lezing kan krijgen. In romans heb ik wel verschillende voorbeelden gevonden met een epistemische lezing (iia). Mijn proefpersonen gaven geen eenduidige antwoorden wat deze constructie betreft (iib).

(ii) a. Terwyl hulle gelê en slaap het, moet buite, bo iets gebeur het. (oomblik:122)
 'Terwijl ze lagen te slapen, moet er buiten, boven iets gebeurd zijn.'

b. Hy moet die wedstryd gewen het, want sy ma lyk nou baie bly.
 'Hij moet de wedstrijd gewonnen hebben, want zijn moeder is erg blij.'

3.4. Preteritale assimilatie binnen het werkwoordelijke systeem van het Afrikaans

In hoofdstuk 2 hebben we kunnen zien dat de verschillen tussen het Nederlandse en het Afrikaanse werkwoordelijke systeem voortkomen uit een twee hoofdzaken: ondergespecificeerdheid van het presens in het Afrikaans en een verschil in interpretatie van het perfectum tussen beide talen. In deze paragraaf zal onderzocht worden of deze twee punten kunnen verklaren waarom preteritale assimilatie optreedt of dat er nog andere zaken een rol spelen.

Voordat we hiertoe overgaan zet ik de verschillende vormen van preteritale assimilatie nog even op een rij in tabel 3. De geassimileerde vormen in de output-kolom zijn cursief gedrukt. Merk op dat preteritale assimilatie bij dubbele modale werkwoorden hier opgevat wordt als preteritale verplaatsing.

	input		output
	finiet werkwoord	complement	
Pret. assimilatie	preteritaal matrixwerkwoord	infinitivale bijzin met modaal werkwoord	[...het gedaan [om ... te <i>moes</i> kry]]
Pret. assimilatie	modaal werkwoord in presens	lexicaal werkwoord in perfectum	[... <i>moes</i> gedaan het]
Pret. verplaatsing	modaal werkwoord in imperfectum	infinitivaal lexicaal werkwoord	[... <i>moes</i> <i>gedoen</i> het]
Pret. verplaatsing	modaal werkwoord in imperfectum	modaal werkwoord in presens	[... <i>moes</i> <i>kon</i> doen]

Tabel 3: Preteritale assimilatie

3.4.1. Ongespecificeerdheid

In 2.4.1. hebben we geconstateerd dat het presens semantisch ondergespecificeerd is voor tijd. De vraag is of deze ondergespecificeerdheid een rol speelt bij preteritale assimilatie. Slechts in één van de gevallen van preteritale assimilatie genoemd in tabel 3 is sprake van een modaal werkwoord in presensvorm in de situatie vóór preteritale assimilatie. Het presens heeft de standaardwaarde van tegenwoordige tijd in dit geval. Het imperfectum dat verschijnt in de plaats van het presens na preteritale assimilatie heeft echter ook de interpretatie van tegenwoordige tijd. Dit geeft aan dat we onze aandacht moeten verschuiven van de ondergespecificeerdheid van het presens naar de mate van gespecificeerdheid van het imperfectum.

Als het mogelijk is dat het imperfectum ook tegenwoordige tijd kan aanduiden dan wijst dit in de richting van ondergespecificeerdheid van het imperfectum wat betreft tijd. Dit klopt ook met het verschijnen van het imperfectum in een infinitivale bijzin. Daar is tijd geheel afwezig. Dat we wel aan moeten nemen dat de standaardinterpretatie van het imperfectum verleden tijd is, is goed te zien in voorbeelden waar het modale werkwoord zelfstandig gebruikt wordt.³¹ In die gevallen is er immers geen anders werkwoord aanwezig die de interpretatie van het modale werkwoord

³¹ De Afrikaanse hulpwerkwoorden kennen de mogelijkheid van een niet-verbaal complement maar dit gebruik is beperkt. Uitingen als (i) komen voor, maar niet frequent.

- (i) a. Hy moet daar uit.
b. Die kamer moet skoon.

zou kunnen beïnvloeden. In (118) is een voorbeeld gegeven van zelfstandig gebruik van een modaal werkwoord. Uit de vertalingen blijkt dat het imperfectum hier inderdaad verleden tijd aanduidt, zonder dat er contextuele invloeden aanwezig zijn.

- (118) Die kamer moes skoon.
 ‘De kamer moest schoon.’
 *‘De kamer moet schoon.’

We kunnen dus zeggen dat de standaardinterpretatie van het imperfectum verleden tijd is. Daarnaast kan het imperfectum verschijnen als gevolg van preteritale assimilatie, waarbij het de interpretatie krijgt van de gesubstitueerde vorm, dat wil zeggen dat het tegenwoordige tijd kan aanduiden (op de plaats van een finiet werkwoord) of geen tijd (op de plaats van een niet-finiet werkwoord). We kunnen hieruit concluderen dat het verschijnen van een imperfectum door preteritale assimilatie een vormelijk verschijnsel is.

In de volgende paragraaf zullen we zien wat voor gevolgen deze conclusie heeft voor de status van het perfectum, dat ook een rol speelt bij preteritale assimilatie.

3.4.2. De status van het perfectum

In hoofdstuk 2 hebben we beargumenteerd dat het perfectum een temporele interpretatie krijgt als er in de context geen elementen aanwezig zijn die een aspectuele interpretatie afdwingen. Het heeft dus in veel gevallen de functie van het Nederlandse imperfectum.

We hebben tot nu toe kunnen concluderen dat preteritale assimilatie een vormelijk verschijnsel is. Dit leidt ertoe dat we het Afrikaanse perfectum ook vormelijk moeten zien als een preteritale werkwoordsvorm. Als dit zo is dan hebben we te maken met een vormelijk preteritum dat soms aspectueel geïnterpreteerd wordt. Vorm en betekenis staan in dit geval dus niet in een één-op-één-relatie. Nu komt dat wel meer voor in taal. Om maar een voorbeeld te noemen buiten de werkwoordelijke groep: de pluralia tantum, nomina die vormelijk meervoud zijn (en ook geen enkelvoudsvorm bezitten) maar waar een meervoudsinterpretatie niet aanwezig hoeft te zijn, zoals bijvoorbeeld bij de Nederlandse woorden *notulen* en *hersenen* (Booij en Van Santen 1995:69-70). Een ander geval waar vorm en betekenis niet isomorf zijn, hebben we in feite al aangetroffen: het imperfectum dat verleden tijd maar ook irrealis kan aanduiden.

Nu we hebben aangenomen dat het perfectum vormelijk preteritaal is, is preteritale assimilatie in alle gevallen te bestempelen als een vormelijk verschijnsel. Een probleem is dan wel waarom (110), hieronder herhaald als (119), niet de betekenis van ‘hij moet morgen zijn scriptie afgeschreven hebben’ kan hebben. Ik heb hier geen oplossing voor.

- (119) Hy moes sy tesis môre klaargeskryf het.
 *‘Hij moet zijn scriptie morgen afgeschreven hebben.’ (deontisch + epistemisch)
 ‘Hij moest zijn scriptie morgen afgeschreven hebben.’ (epistemisch en irrealis)

Bij het testen van niet-verbale complementen bij modale hulpwerkwoorden bij dertien proefpersonen heb ik ondervonden dat er geen consensus is over dit gebruik. Geen van de gevraagde voorbeelden werden door alle proefpersonen als grammaticaal bestempeld. In (ii) staan drie voorbeelden van de geteste zinnen, waarbij (iia) het minst en (iic) het meest acceptabel werd geacht.

- (ii) a. %Daar is mense wat glo dat alle spinnekoppe dood moet.
 ‘Er zijn mensen die denken dat alle spinnen dood moeten.’
 b. %Tydens die partytjie kan ons fliiek toe.
 ‘Tijdens het feestje kunnen we naar de bioscoop.’
 c. %Sy kan nie slaap nie; daarom moet die ligte uit.
 ‘Zij kan niet slapen; daarom moeten de lichten uit.’

3.5. Preteritale assimilatie buiten het Afrikaans

Het kan geen toeval zijn dat juist in het Afrikaans, waar een vormelijk verschil tussen finiete vormen en het infinitief afwezig, preteritale assimilatie optreedt. Als de afwezigheid van dit vormelijke verschil inderdaad van invloed is op het verschijnsel van preteritale assimilatie kunnen we ook in andere waar zo'n vormelijk onderscheid ontbreekt, preteritale assimilatie-verschijnselen verwachten. Hieronder volgen twee voorbeelden. In 3.5.1. een voorbeeld uit dialect-Engels en in 3.5.2. een voorbeeld uit standaard-Engelse kindertaal.

3.5.1. Schots-Engels

In het Engels, dat ook geen onderscheid kent tussen de finiete vormen (met uitzondering van derde persoon presens enkelvoud) en het infinitief, zijn in dialecten ook gevallen te vinden waar een finiet werkwoord een preteritale vorm deelt met een infinitief. De volgende voorbeelden komen uit het Schots-Engels.

- (120) a. They might could be working. (Radford 1997:203)
 b. I would like to could swim.

We hebben hier te maken met preteritale verplaatsing met twee modale werkwoorden (120a) en preteritale assimilatie van een modaal werkwoord in een infinitivale bijzin aan de tijd van de matrixzin (120b). Verder onderzoek zou uit moeten of het perfectum in het Schots-Engels ook een rol speelt in preteritale assimilatie.

3.5.2. Kindertaal

De volgende voorbeelden kunnen worden aangetroffen in Engelse kindertaal:

- (121) a. What did you bought? (Radford 1992:50/51)
 b. Did you came home?
 c. Where does the wheel goes?
 d. The plant didn't cried.
 e. You didn't started it.

We hebben hier niet te maken met modale werkwoorden, maar met het hulpwerkwoord *do*, dat verschijnt bij vraagzinnen en negatie. Verder zien we hier dat niet alleen de preteritale vorm gedeeld kan worden, maar ook de *-s* die aangeeft dat we te maken hebben met een derde persoon enkelvoud. Dit soort voorbeelden van vormelijk assimilatie heb ik tot nu toe niet aangetroffen in bijvoorbeeld Nederlandse kindertaal. Verder onderzoek zou moet aantonen dat dit soort verschijnselen inderdaad beperkt is tot talen waarin geen vormelijk onderscheid wordt gemaakt tussen finiete werkwoordsvormen en de infinitief.

3.6. Conclusie

Het Nederlands en het Afrikaans verschillen op het vlak van de semantische eigenschappen van de modalen niet zo veel. De verschillen zijn voornamelijk vormelijk. Het belangrijkste vormelijke verschil is het bestaan van preteritale assimilatie (in ruime zin) in het Afrikaans en de afwezigheid hiervan in het Nederlands. Het grote verschil tussen modale werkwoorden en lexicale werkwoorden binnen het Afrikaanse is dat de modale werkwoorden *kan*, *moet*, *sal* en *wil* in het bezit zijn van een imperfectum, dat ontbreekt bij de lexicale werkwoorden. In dit hoofdstuk is besproken hoe deze imperfecta gebruikt worden.

Bij preteritale assimilatie wordt een preteritaal kenmerk van de ene werkwoordsvorm gedeeld met de andere werkwoordsvorm. Duidelijk mag zijn dat beide werkwoordsvormen een vormelijk preteritaal kenmerk moeten kunnen bezitten. Dit is het geval voor de modale werkwoorden *kan*, *moet*, *wil* en *sal* maar ook voor de lexicale werkwoorden, als we aannemen dat het perfectum ook vormelijk preteritaal is. Dit strookt met het inhoudelijk

temporele karakter van het perfectum in het merendeel van de gevallen (zie hoofdstuk 2). Maar bijvoorbeeld het modale werkwoord *mag* heeft geen imperfectum en ook geen perfectum en is dus uitgesloten van preteritale assimilatie en preteritale verplaatsing.

In tabel 3 zijn vier vormen van preteritale assimilatie onderscheiden. Voor het gemak wordt tabel 3 hieronder herhaald.

	input		output
	finiet werkwoord	complement	
Pret. assimilatie	preteritaal matrixwerkwoord	infinitivale bijzin met modaal werkwoord	[...het gedaan [om ... te <i>moes</i> kry]]
Pret. assimilatie	modaal werkwoord in presens	lexicaal werkwoord in perfectum	[... <i>moes</i> gedaan het]
Pret. verplaatsing	modaal werkwoord in imperfectum	infinitivaal lexicaal werkwoord	[... <i>moes</i> <i>gedoen</i> het]
Pret. verplaatsing	modaal werkwoord in imperfectum	modaal werkwoord in presens	[... <i>moes</i> <i>kon</i> doen]

Tabel 3: Preteritale assimilatie

Uit de tabel blijkt dat de output van 2 en 3 dezelfde vorm heeft. Deze constructie is dan ook ambigu. In 3.3.1. is de meervoudige ambiguïteit van deze constructie besproken. Deze ambiguïteit komt ten dele voort uit het optreden van preteritale assimilatie en preteritale verplaatsing.

Mogelijk van belang voor preteritale assimilatie is de afwezigheid van een vormelijk verschil tussen finiet werkwoord en infinitief. Dit lijkt een voorwaarde te zijn voor preteritale assimilatie, gezien het feit dat dit soort verschijnselen ook optreden in het Engels, dat ook geen onderscheid maakt tussen de finiete vormen van het werkwoord en de infinitief, terwijl dit bijvoorbeeld in het Nederlands afwezig is. De functies van de verschillende werkwoordsvormen vervagen hierdoor en zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat een imperfectum op de plaats van een infinitief verschijnt.

Preteritale assimilatie is een vormelijk verschijnsel. Een interessante vraag is of dit verschijnsel samenhangt met andere vormelijke verschijnselen. Daarbij valt te denken aan syntactische verschijnselen als adjectivale agreement en het IPP-effect, maar ook aan fonologische assimilatiegevallen, zoals bijvoorbeeld de klinkerspreiding in het Turks. Verder onderzoek zal een mogelijke samenhang tussen deze verschijnselen aan het licht kunnen brengen.

4. CONCLUSIE

In deze scriptie is het werkwoordelijke systeem van het Afrikaans behandeld. Het Afrikaans heeft een sterk vereenvoudigd werkwoordssysteem in vergelijking met het Nederlands. Er is bij de meeste werkwoorden geen imperfectum meer aanwezig en op het presens ontbreekt flexie zodat er geen onderscheid is tussen het finiete werkwoord en de infinitief. Verleden tijd wordt meestal aangeduid met het perfectum. Het perfectum in het Nederlands heeft een aspectuele en geen temporele status —het duidt voltooidheid aan— terwijl het imperfectum wel een temporele status heeft. Omdat het imperfectum in het Afrikaans ontbreekt en het perfectum vaak voor verleden tijd wordt gebruikt is hier onderzocht of het Afrikaanse perfectum dezelfde eigenschappen als het Nederlandse perfectum heeft, of dat het meer neigt naar het Nederlandse imperfectum. Omdat ook het presens in het Afrikaans verschijnt op plaatsen waar in het Nederlands het imperfectum wordt gebruikt en het presens uitgesloten is, hebben we zowel het Afrikaanse perfectum als het presens met de verschillende werkwoordsvormen van het Nederlands vergeleken. Door ook het Engels in deze vergelijking te betrekken, hebben we kunnen uitsluiten dat de afwijkingen die we aantreffen in het Afrikaans, in vergelijking met het Nederlands, te wijten zijn aan Engelse invloed.

Wat betreft het perfectum hebben we de conclusie mogen trekken dat het Afrikaanse perfectum standaard een temporele waarde heeft, dat wil zeggen dat het zich in veel gevallen gedraagt zoals het Nederlandse imperfectum. Echter in gevallen waar het grammaticale aspect van een zin nog door andere factoren beïnvloed wordt, kan het perfectum wel de voltooide waarde aannemen. Deze factoren zijn: een aspectueel voegwoord als *nadat* en een lexicaal werkwoord dat de lexicaal-aspectuele waarde van *achievement* bezit.

Voor het Afrikaanse presens hebben we beargumenteerd dat het ondergespecificeerd is voor TIJD. Dit betekent dat het presens in contexten zonder verdere temporele informatie de interpretatie krijgt van tegenwoordige tijd. In gevallen waar wel temporele informatie aanwezig is, kan het presens de waarde van verleden tijd krijgen. Deze temporele informatie kan bestaan uit: temporele voegwoorden zoals *toe*, de verleden tijd van de matrixzin die overgedragen wordt op het presens in de bijzin, en adverbia van tijd zoals *gister*. In het geval van een perfectum geeft het participium een verleden-tijdskenmerk aan het hulpwerkwoord *het*. Dit is mogelijk door het voltooide karakter van het participium. We hebben echter kunnen constateren dat de invloed van het participium op de tijdsinterpretatie van het hulpwerkwoord zwakker is dan de invloed van eerstgenoemde temporele factoren.

Er is een aantal uitzonderingen wat betreft het ontbreken van het imperfectum. Behalve wat incidentele overgebleven imperfecta van lexicale werkwoorden, hebben de modale werkwoorden *kan*, *moes*, *wil* en *sal*, en het werkwoord *wees* ('zijn') imperfecta die structureel gebruikt worden. Omdat het Afrikaanse perfectum en het presens afwijken van het Nederlandse perfectum en presens, ligt het voor de hand te onderzoeken of de overgebleven Afrikaanse imperfecta verschillen van Nederlandse imperfecta.

De bestudering van *was*, het imperfectum van *wees*, heeft opgeleverd dat het imperfectum van dit werkwoord gelijk is aan zijn perfectum. Dat wil zeggen dat zowel het imperfectum als het perfectum standaard temporeel geïnterpreteerd worden als verleden tijd, tenzij er factoren aanwezig zijn die een aspectuele lezing afdwingen. Het perfectum van *wees* wijkt vormelijk af van de perfecta van lexicale werkwoorden doordat het hulpwerkwoord, wanneer het op de tweede plaats in de zin staat, niet in het presens maar in het imperfectum verschijnt: *was gewees*. De interpretatie is echter die van een gewoon Afrikaans perfectum, en niet van een plusquamperfectum, zoals het Nederlandse *was geweest*.

Het verschijnen van *was* in *was gewees* hangt samen met het verschijnsel van preteritale assimilatie dat we aantreffen bij de modale werkwoorden *kan*, *moes*, *wil* en *sal*. Zoals hierboven gezegd zijn deze werkwoorden ook in het bezit van een imperfectum. De temporele interpretatie van deze imperfecta is, net als in het Nederlands, verleden tijd. Wat betreft de semantiek van de verschillende modale werkwoorden verschilt het Afrikaanse weinig van het Nederlands. Het grote verschil is het verschijnsel van preteritale assimilatie dat in het Afrikaans, maar niet in het Nederlands, optreedt. Preteritale assimilatie is een vormelijk verschijnsel waarbij het preteritale kenmerk van een werkwoord zich uitspreidt over de andere werkwoorden in de zin. De werkwoorden die onder invloed van dat ene werkwoord een preteritale vorm krijgen, behouden echter hun oorspronkelijke interpretatie.

Ruwweg zijn er drie soorten preteritale assimilatie te onderscheiden. Eén vorm van preteritale assimilatie treedt op in infinitivale bijzinnen, wanneer deze een van de modale werkwoorden in het bezit van een imperfectum bevat en de matrixzin vormelijk preteritaal is. Aangenomen dat het perfectum ook vormelijk preteritaal is, kan de matrixzin zowel een perfectum als een imperfectum bevatten. Bij een andere vorm van preteritale assimilatie verschijnt het finiete modale werkwoord als imperfectum onder invloed van het perfectum in zijn complement. Bij de laatste vorm van preteritale assimilatie, die ik aangeduid heb met preteritale verplaatsing, is het finiete werkwoord degene die zijn preteritale kenmerk spreidt. Het geassimileerde werkwoord kan zowel een lexicaal werkwoord zijn dat als perfectum verschijnt of een ander modaal werkwoord dat de vorm van imperfectum krijgt.

Met name het verschijnsel van preteritale assimilatie levert nog een tal van vragen op waarop binnen het bestek van deze scriptie niet verder kan worden ingegaan. Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een mogelijke samenhang tussen de aanwezigheid van preteritale assimilatie in een taal en de afwezigheid van inflectie op het presens waardoor geen onderscheid gemaakt wordt tussen het presens en de infinitief, en aan een mogelijke samenhang tussen preteritale assimilatie en andere vormelijke assimilatieprocessen, zowel op syntactisch als op fonologisch gebied.

BIBLIOGRAFIE

- A Comprehensive Grammar of the English Language* (1985). R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, e.a. (eds.). London: Longman
- Aksu-Koç, A. (1988): *The Acquisition of Aspect and Modality, The case of past reference in Turkish*. Cambridge Studies in Linguistics Supplementary Volume. Cambridge University Press.
- Algemene Nederlandse Spraakkunst* (1997). W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, e.a. (eds.). 2e herz.dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Barbiers, S. (1995): *The Syntax of Interpretation*. HIL Dissertations 14. Den Haag: Holland Academic Graphics.
- Barbiers, S. (1997): 'Over modaliteit, polariteit en transitiviteit'. In: *TABU* 27:4, p.129-140.
- Bennis H. en T. Hoekstra (1989): *Generatieve grammatica*. Dordrecht: Foris.
- Boogaart, R. (1999): *Aspect and Temporal Ordering. A Contrastive Analysis of Dutch and English*. Den Haag: Holland Academic Graphics.
- Booy, G. en A. van Santen (1995): *Morfologie, de woordstructuur van het Nederlands*. Amsterdam University Press.
- Bree, C. van (1987): *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.
- Comrie, B. (1976): *Aspect*. Cambridge Textbooks in Linguistics. London: Cambridge University Press.
- Comrie B. (1985): *Tense*. Cambridge Textbooks in Linguistics. London: Cambridge University Press.
- Conradie, C.J. (1994): 'Het modale hulpwerkwoord: Gebruiksverschillen tussen het Nederlands en het Afrikaans'. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr. 1640; *Neerlandica Wratislaviensia* VII.
- Diesing, M. (1992): *Indefinites*. Linguistic Inquiry Monographs 20. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Donaldson, B.C. (1993): *A Grammar of Afrikaans*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Enç, M. (1987): 'Anchoring Conditions for Tense'. In: *Linguistic Inquiry*. Vol. 18:4, p.633-657.
- Fassi Fehri, A. (1993): *Issues in the Structure of Arabic Clauses and Words*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory vol. 29. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Giorgi, A. & F. Pianesi (1997): *Tense and Aspect, From Semantics to Morphosyntax*. Oxford Studies in Comparative Syntax. New York: Oxford University Press.
- Hoekstra, T. (1994): 'HAVE as BE plus or minus'. In: G. Cinque (ed.): *Paths towards Universal Grammar: Studies in honor of Richard S. Kayne*. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Hornstein, N. (1990): *As Time Goes By, Tense and Universal Grammar*. Cambridge: MIT Press.
- Kayne, R. (1993): 'Toward a modular theory of auxiliary selection'. In: *Studia Linguistica* 47, p.3-31.
- Klein, W. (1994): *Time in Language*. Germanic Linguistics. London: Routledge.
- Kraak, A. en W.G. Klooster (1972): *Syntaxis*. Culemborg: Stam-Robijns.
- Lyons, J. (1977): *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merwe, T. van der (1996): 'Enkele aspekte van die verband tussen modaliteit en tyd in Afrikaanse gesprekstal'. In: *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde* 14:1, p.24-33.
- Palmer, F.R. (1986): *Mood and Modality*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ponelis, F.A. (1979): *Afrikaanse Sintaksis*. Pretoria: Van Schaik.
- Ponelis, F. (1993): *The Development of Afrikaans*. Frankfurt am Main: Lang.
- Radford, A. (1992): 'The acquisition of the morphosyntax of finite verbs in English.' In: J.M. Meisel (ed.): *The Acquisition of Verb Placement*, p.23-62. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Radford, A. (1997): *Syntactic theory and the structure of English*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press.
- Reichenbach, H. (1947): *Elements of Symbolic Logic*. New York: The Macmillan Company.

- Robbers, K. (1997): *Non-finite Verbal Complements in Afrikaans, A Comparative Approach*. HIL Dissertations 33. Den Haag: Holland Academic Graphics.
- Schoor, J.L. van (1983): *Die Grammatika van Standaard-Afrikaans*. Lex Patria.
- Stowell, T. (1995a): 'What do the present and past tenses mean?'. In: *Temporal Reference Aspect and Actionality, Vol.1: Semantic and Syntactic Perspectives*. M. Bertinetto, Bianchi, J. Higginbotham, e.a. (eds.), p.381-396. Torino: Rosenberg & Sellier.
- Stowell, T. (1995b): 'The Phrase Structure of Tense'. In: J. Rooryck & L. Zaring (eds.): *Phrase Structure and the Lexicon*. Dordrecht: Kluwer.
- Swart, H. de, en H. Verkuyl (1999): *Tense and Aspect in Sentence and Discourse*.
esslli.let.uu.nl/Courses/swart-verkuyl.html
- Vendler, Z. (1967): *Linguistics in Philosophy*. New York: Cornell University Press.
- Vikner, S. (1985): 'Reichenbach revisited: one, two, or three temporal relations?'. In: *Acta Linguistica Hafniensia* 19.2, p.81-98.
- Vogel, R. (1997): *Aspects of Tense*. HIL Dissertations 25. Den Haag: Holland Academic Graphics.

BRONVERMELDING
van gebruikte voorbeelden

Songteksten

- KP: Koos du Plessis: 'Jantjie van die Berge'. Van de cd: *Skadu's teen die Muur*.
JK: Johannes Kerkorrel: 'Foto'. Van de cd: *Ge-trans-for-meer*.
VS: Valiant Swart: 'Die Mystic Boer'. Van de cd: *Die Mystic Boer*.

Proza

- inkvoël: M. Maartens (1987): *Die Inkvoël*.
oomblik: A.P. Brink (1975): *'n Oomblik in die wind*.
terugkeer: C. Heyns (1976): *Geen terugkeer*.
stilstaan: D. Beukes (1980): *'n Tyd vir stilstaan*.
jana: F. de Villiers (1987): *Jana van die Overberg*.
land: K. Schoeman (1972): *Na die geliefde land*.